

Literatuur

Blijdenstijn, R., *Waardevol Woerden in ontwikkeling, Een cultuurhistorische effectrapportage van de binnenstad van Woerden*
Woerden 1999 (handelseditie)

Van Es, J., & Van Ginkel-Meester, S., eindredactie A.E.M. Jonker *Monumenteninventarisatie provincie Utrecht, Woerden, geschiedenis en architectuur*
Zeist-Utrecht 2000

Kolman, Chr., Olde Meijerink, B., Stenvert, R., Tholen, M., m.m.v. Kooij, B., Rommes, R., *Utrecht, Monumenten in Nederland*
Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgevers Zutphen 1996

Schukking, W.H., *Vestingwerken in Nederland*, Zutphen 1988

Topografische Dienst
Grote Provinciale Atlas 1:25.000
deel Zuid-Holland
Groningen 1990

Verweij, M.S., Dolfin M.J. & Vroman N., *Het kasteel te Woerden- het gebouw, de geschiedenis en de restauratie*
Woerden 1989

Wolters-Noordhoff Atlasproducties
Grote Historische Atlas van Nederland, 1:50.000
deel I West-Nederland 1839-1859
Groningen 1990

Naslagwerken:

Grote Winkler-Prins Encyclopedie, achtste druk, Amsterdam/Brussel 1982

Haslinghuis, E.J., *Bouwkundige termen, Verklarend woordenboek der westerse architectuurgeschiedenis*, bewerking onder redactie van H. Janse, Utrecht/Antwerpen 1986

Illustraties

Zoveel als mogelijk was is de herkomst van de illustratie bij de betreffende afbeelding vermeld, waar dit niet het geval is zijn de betreffende foto's/tekeningen vervaardigd door de auteur.

Bouw-
historische
verkenning
&
waardebepaling
Defensie-eiland
Woerden

En inlegert
dapp're Capiteynen

april-juni 2001
Leo van der Meule
bouwhistoricus
Leidschendam

Bouwhistorische verkenning
Defensie-eiland, Woerden

Opdrachtgever: gemeente Woerden

Door: drs. L.H. van der Meule
bouwhistoricus
Burg. van Duyvendijklaan 82
2262 CG Leidschendam
tel. 070 - 327 39 44
fax 070 - 444 27 48

En inlegert dapp're Capiteynen
Het defensie-eiland te Woerden
bouwhistorisch verkend

Bronnen

Streekarchief 'Rijnstreek' gevestigd te Woerden, daaruit:
Gemeente Archief Woerden (GAW):

archief bouwvergunningen, de nrs.: 0361, 0368, 0381, 0383, 0391, 0519, 0531,
0576, 0600, 0601, 0607 a*, 0614, 0617, 0640*, 0659*, 0692*, 0721*, 0730, 0738*, 1223,
1238, 1368*, 1429, 1492*, 1695, 2063, 3052, 3053, 3054, 3055, 3056, 3057, 3058, 3059,
3061, 3650*, 3651*, 3652*, 3653*, 3654*, 3891*, 4537*, 4609*, 4661*, 5320, 5476, 5975*,
6100*, 6142, 6306*, 6328*

(de met een * aangeduide nummers betreffen burgerlijke aanvragen in het gebied Pr. Hendrikkade-
Wilhelminaweg)

uit de inventaris Peters: 184, 820, 824, 834, 835, 836, 852, 859, 872, 873, 874,

alsmede de pre-Kadastrale kaart uit 1828, sectie C en de vervolgkaart uit 1859 bijgewerkt tot
1918, en de hierbij behorende Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel

uit de fotocollectie, de mappen: Prins Hendrikkade, Oostdam, Singel, Wilhelminaweg en map
luchtfoto's

Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage (ARA 's-Gravenhage)
Inventaris Staten van Holland en Westfriesland 1572-1795, inventaris nr. 3.01.04.01.
Resoluties nrs. 5376, 5377, 5378

Kador 's-Gravenhage, 3.01.4 Kadastrale Minuut 1828 Woerden sectie C (de vestingstad)

Inventaris van het archief der Contrarolleur Generaal van 's Lands Werken en Fortificatiën
van Holland 1630-1806, inv. nr 3.01.43 de nrs. 1, 2, 3, 4, 5, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 76, 77, 78, 80, 81, 84, 100, 117, 118, 119, 120, 123, 124, 127, 148, 161
(N.B. de verballen worden als losse liassen in banden bewaard, als vermeldingsdatum van het
desbetreffende verbaal- het verslag van een inspectiereis langs de fortificaties door de C.G.
en/of diens inspecteurs- is steeds de begindatum van de inspectiereis genomen, die dan weer
veelal in de aanhef of minstens op de eerste pagina van het verslag vermeld staat.)

Slotconclusie en aanbevelingen

Het tegenwoordige defensie-eiland in de Woerdense Singelgracht aan de zuidoostzijde van de binnenstad tegenover het N.S. station gelegen is voor het overgrote deel van zijn oppervlakte ontstaan kort na 1700, als noordoostwaarts gericht eindsegment van de grote, of zuidelijke buitenwal. Laatstgenoemde was weer onderdeel van de vernieuwde vesting.

Na in gemeentelijke handen te zijn overgegaan in 1827, begint in 1840 het proces van afgraving der aardwerken en vervlakt de buitenwal tot hooi- of weiland.

Met het doorgraven van de grote buitenwal wordt het segment van de de wal een zelfstandig eiland, via een smalle dam verbonden met de Prins Hendrikkade.

Nadat het Ministerie van Defensie het eiland teruggekocht heeft van de gemeente is het eerst in gebruik als bleekveld en bivakterrein.

Vanaf 1910 tot 1955 vindt een geleidelijk proces van bebouwing plaats, waarvan de drie grote gebouwen in twee lagen, evenwijdig aan de Prins Hendrikkade en zelfs ook het hier en daar hoog opgeschoten groen, het eiland verder afsluiten van de binnenstad. Door het neerleggen van betonnen rijplaten over het vrijwel het volledige oppervlak van het eiland wordt het groene, landelijk karakter van de periode 1840-1910, en zelfs uit de vestingtijd, geheel teniet gedaan.

Met name de gebouwen langs de Prins Hendrikkade hebben stedenbouwkundig tot gevolg dat het (binnen)stedelijk reliëf als het ware wordt omgekeerd: keek men vroeger vanaf de stadsmuur (de huidige Wilhelminaweg) op een onbebouwde buitenwal, die naar de buitengracht toe een oplopend aardwerk vertoonde, nu heeft het eiland juist aan de buitenzijde zijn lage, grotendeels onbebouwde kant en staan de hoge gebouwen binnenstadwaarts gekeerd. Dit versterkt het isolement van het eiland naar de stad toe, vanzelfsprekend wordt dit effect verder aangezet door de ontoegankelijkheid van het eiland.

Aanbevelingen

Hoewel de gemeente er niet in geslaagd is het oude, schotelvormige hoofdprofiel van de stad over de spoorbaan heen te tillen- de laatste is natuurlijk door het Rijk aangelegd, Woerden had hier geen keus- zal de ontwerpuitdaging in stedenbouwkundige zin voor het eiland met name gelegen zijn in de te kiezen/scheppen reliëfwerking.

Op het niveau van de individuele architectuur zal die voorafgaande keuze dan weer verzoend moeten worden met de fenomenen bezonning en uitzicht. De binnenstad ligt noordelijk van het eiland, het uitzicht aan de zuidzijde is op een industrie-kantorenwijk.

Verdere aanplempingen, vergroting van het oppervlak, doen het eilandkarakter verder teniet en verminderen de waarde van het eiland als 'naklank' van de grote buitenwal en Woerden als vestingstad.

Indien nieuwe oeververbindingen nodig zijn dan dienen, die bij voorkeur als brug te worden uitgevoerd. Meer dammen zetten het eilandkarakter verder onder druk.

De oude wasserij en schoorsteen dienen als inspirerend middelpunt en aanknopingspunt voor verdere bebouwing behouden te blijven. Mogelijk in gezelschap van een segment van gebouw Q of R.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	pag. 1
Inleiding	pag. 2
Algemeen	pag. 3
(Een belangrijke 'grensplaats')	
Cartografie	pag. 6
(Van Deventers Woerden, Door het oog van latere cartografen, De achttiende eeuw)	
Geschreven bronnen	pag. 12
(Resoluties en verbalen, Ontwikkeling in de hoogte, Woerden in verbalen, Ontmanteling en vervlakkings, Aanplempen en bebouwen)	
Fotodocumentatie en waardebeoordeling	pag. 38
Slotconclusie en aanbevelingen	pag. 56
Bronnen	pag. 57
Literatuur/herkomst illustraties	pag. 58

*En inlegert dapp're Capiteynen
Gehard door dienst in Oorlogstaet
Als de manmoedige oude Romeynen
Dat zal strekken tot uw cieraet¹*

Inleiding

Welk een stedelijk zelfbewustzijn spreekt uit het lange gedicht dat l' Amoraal van Nottelen aan het begin van de achttiende eeuw bijeen rijmde op de stad Woerden. Of het een gelegenhedswerk in opdracht was, of gewoon een spontane uitdrukking van herwonnen trots en zelfvertrouwen- na de vernederende bezetting door de Franse troepen in het rampjaar 1672- valt niet meer te achterhalen. Wel was er zo kort na het voltooiën van de modernisering van de vestingwerken onder leiding, of tenminste volgens de opvattingen, van Menno van Coehoorn alle reden tot optimisme.

Aan het begin van de 21ste eeuw komt dan toch het moment dat de laatste 'dapp're Capiteyn' H.N. Tessels met zijn manschappen, voornamelijk burgerpersoneel van het Ministerie van Defensie, verantwoordelijk voor het kledingbeheer van de drie krijgsmachtonderdelen, Woerden zal gaan verlaten. In Soesterberg wordt gebouwd aan een geheel nieuw onderkomen. Aan de raadgeving door Van Nottelen is dan bijna 300 jaar gehoor gegeven, geen slechte prestatie voor wat vermoedelijk een gelegenhedsdichter was!

De werkruimten, kantoren en opslagplaatsen der Intendance Kleding bevinden zich op een eiland in de Woerdense Singelgracht, ruwweg tussen de eigenlijke binnenstad en de spoorweg van Den Haag naar Utrecht. De toekomst van dit eiland is onzeker. Of het eigendom van Defensie blijft, danwel afgestoten wordt en via de Dienst der Domeinen in handen van een ander ministerie komt, of op de vrije markt te koop zal worden aangeboden, staat op het moment van het werken aan deze rapportage nog geenszins vast.

Regeren, ook op plaatselijk niveau, blijft evenwel vooruitzien en vanuit de zorg voor een goed stedelijk beheer heeft de gemeente Woerden, vooruitlopend op de toekomstige ontwikkelingen, gemeend een bouwhistorische verkenning en waardebeoordeling voor het defensie-eiland te moeten laten opstellen. Van de daarvoor gedane waarnemingen op het eiland zelf en het onderzoek in archief en literatuur vormt de hierna volgende tekst de neerslag.

Samenvatting:

Het overgrote deel van de gebouwen op het defensie-eiland kan zonder enig bezwaar worden gesloopt. Op de meeste in de inleiding genoemde criteria behalen zij toch een te lage notering om behouden te moeten blijven. Tevens vindt zelden versterking van het ene criterium ten opzichte van het andere plaats, zodat hier niet, zoals soms elders wel het geval is, het geheel meer is dan de som der delen.

Uitzonderingen evenwel bevestigen de regel en allereerst komt de oude wasserij en zeker ook de schoorsteen in aanmerking voor behoud en enige vorm van hergebruik.

Op enige afstand wordt dit ensemble gevolgd door (een segment van) gebouw Q of R, waarbij nog wel even moet worden vastgesteld of de destijds aangebrachte dakconstructie zeldzaam is en of er wel een fusée céramique-dak op zit, met andere woorden: is er destijds volgens plan en bestek gewerkt?? Zoiets kan alleen via licht destructief bouwhistorisch onderzoek worden vastgesteld.

Gebouw T verdient als enige overweging tot behoud op grond van ouderdom, redelijke gaafheid en detaillering/niveau van vakmanschap. Indien sloop onvermijdelijk is dan in ieder geval een zorgvuldige veel meer gedetailleerde fotodocumentatie door een professioneel fotograaf, eventueel aangestuurd door de bouwhistoricus.

Als hekkensluiter met betrekking tot behoud komt dan de chemische wasserij. Indien sloop onvermijdelijk is dan: zie advies gebouw T hierboven.

¹ couplet 16 uit: *Beschrijving.....der stad Woerden*, l' Amoraal van Nottelen, Woerden 1705

Er hebben aantastingen plaatsgevonden, de voorbouw is verwijderd om plaats te maken voor het nieuwe ketelhuis. Er is vermoedelijk later een toegang op de eerste verdieping ingebroken en hoe de oude achtergevel de aansluiting van gebouw I heeft doorstaan is op dit moment moeilijk vast te stellen.

Waardebepaling: *hoog*, niet zozeer vanuit vormgeving of architectuur maar....de oude wasserij mag in samenhang met de schoorsteen wel zo ongeveer als pars pro toto gelden voor de gehele Intendance Kleding, die hier toch bijna 90 jaar heeft gezeten.

Binnen het kader van deze rapportage valt niet vast te stellen of defensie nog meer onderdelen gevestigd heeft binnen de Woerdense gemeentegrenzen. Mocht dat evenwel niet het geval zijn, dan komt met het vertrek van kapitein Tessels en zijn mensen een einde aan zo ongeveer 500 jaar militaire aanwezigheid in Woerden.

Weliswaar bleven ook het Arsenaal en de Kazerne gespaard, maar de oude wasserij zou juist zo'n prachtige herinnering kunnen vormen aan de laatste, meer industriële, militaire aanwezigheid. Laten staan indien enigszins mogelijk.

Foto 27: de zijgevel van de oude wasserij aan de zuidzijde (naar de Singel, naast de schoorsteen), er is zeker aan het metselwerk aandacht besteed. De deur is vermoedelijk een naar beneden doorslagend raam.

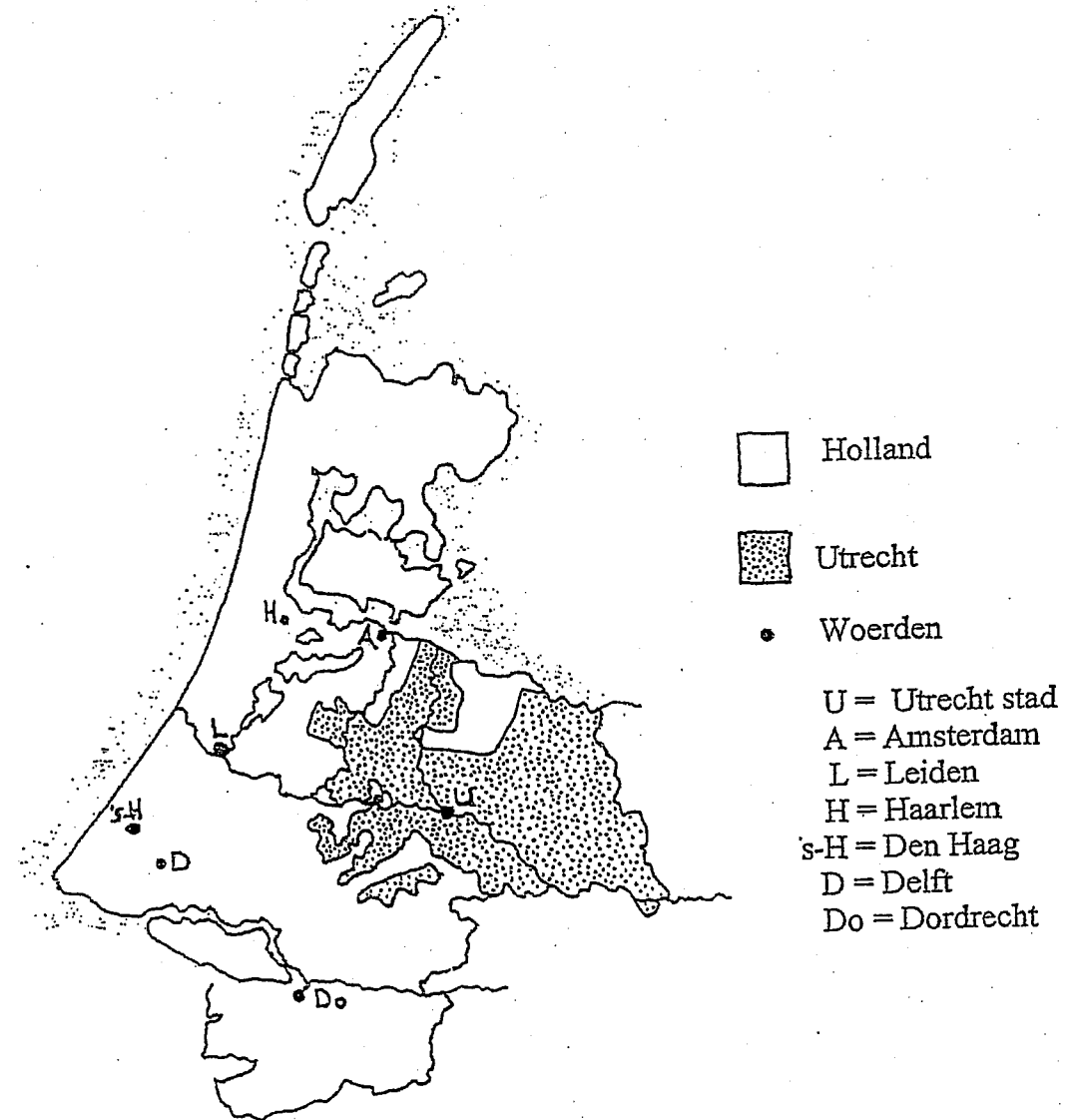
Zie ook enkele voorgaande foto's: 17, 14 en 11.

Foto 27

Illustratie 1

Het graafschap Holland en het Sticht rond 1300

Gedeeltelijke weergave naar Beekman (1929)
 vanaf pag. 13, uit:
Algemene Geschiedenis der Nederlanden
 deel 3
 H.P.H. Jansen & R.C. van Caenegem (red.)
 Haarlem 1982

Een belangrijke 'grensplaats'

De dichtelijke uitspatting, aan het begin van de achttiende eeuw door Van Nottelen is niet de enige weerklank, en zeker niet de vroegste- van Woerdens strategisch belang. Heden ten dage wordt de discussie over de inrichting van ons land, en zeker van de Randstad, beheerst door de voor en tegens van een dichtslibbend Groen Hart. Het kan geen kwaad te beseffen hoe vlak en leeg het omringend platteland was, waarin Woerden zich eeuwenlang heeft bevonden, als een soort noordelijk 'Gibraltar in het groen'.

In de meesterlijke studie *Het lege land*, door Auke van der Woud, lezen we hoe deze leegte tot ver in de negentiende eeuw bepalend was voor het ruimtelijk ervaren en denken van bestuurders en machthebbers, maar ook van de gewone bevolking.² De leegte was niet open, fris en inspirerend en werd al helemaal niet verbonden met zoets gezonds als recreëren en sporten. De onbebouwde ruimte, het platteland was onherbergzaam, onvoorspelbaar en vaak tot op grote hoogte geheimzinnig en gevaarlijk.

De stad fungeerde als toevluchtsoord, economisch brandpunt en- zoals in het geval van Woerden- als militair steunpunt tegelijk. De vroegsten om dat laatste gegeven te erkennen en uit te buiten, waren de Graven van Holland en hun opvolgers in rechten van het Henegouwse en Beierse Huis tot en met de Habsburgers aan toe. De oorlogsvoering in de late Middeleeuwen en vroege Nieuwe Tijd ging nog voornamelijk uit van het innemen van sterkten en ommuurde steden. Transport van de legers ging over land, maar kon in de drassige Hollands-Utrechtse laagvlakte eigenlijk veel gemakkelijker over het water plaatsvinden. Zes eeuwen terug was dat onder anderen ook de Oude Rijn. Die rivier stroomde echter tevens door Utrecht en daar zetelde een aartsbisschop die, behalve vertegenwoordiger en uitdrager van een geestelijk en godsdienstig ideaal, ook zetbaas was van een R.K. Kerk, die tot op de Heilige Stoel, bepaald niet vies was van wereldlijke macht. Steeds zijn er schermutselingen, aanspraken op gebied en macht, door de bisschoppen van Utrecht ten koste van het graafschap Holland, dat een leengoed was van de Duitse keizer.

Het strategisch belang van Woerden kan in die tijd moeilijk worden overschat. Wie Woerden innam kon in één keer doorstoten, lees: -varen naar Leiden, samen met Haarlem, Delft en Dordrecht behorend tot de machtigste en welvarendste steden van het graafschap. Om inname van de stad, door de inhalige bisschoppen te verijdelen was de bouw van een versterkt huis, aan de Utrechtse kant van het middeleeuwse Woerden, de strategisch meest voor de hand liggende optie. In vreedstijd kon de rivier worden beheerst en het huis als tolhuis dienst doen, en in oorlogstijd was het passeren van de stad zonder inname van het kasteel zo goed als ondoenlijk en bovendien riskant, vanwege de mogelijkheid tot een aanval in de rug door een uitval van de verdedigers. (Illustratie 1)

Tot aan de (her)uitvinding van het buskruit en de daarop ontworpen vuurwapens was een stad in zijn geheel het beste af met een volledige palissadering of ommuring, met om de zoveel meters een uitstekende toren of bolwerk, om langs de muren te kunnen schieten ingeval van een bestorming. Het Woerden dat we afgebeeld zien op de beroemde kaart door Jacob van Deventer uit het midden van de zestiende eeuw, beantwoordt nog geheel aan dit beeld en deze opvatting van effectief verdedigen. (Illustratie 2)

² *Het lege land De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848*, A. van der Woud, Amsterdam/Antwerpen 1998

Foto 26

Gebouw V: toiletgebouwtje.

Waardebepaling: nihil.

Foto: geen.

Gebouwen W, X, IJ en Z: onderdeel van het kasteel, gesloopt tijdens restauratie, blijven buiten beschouwing.

Buiten mededinging: de oude wasserij.

Op de kaart ingeklemd tussen gebouw I en K, terwijl hier toch sprake is van een van de oudste, meest karakteristieke en meest gedetailleerd vormgegeven objecten. Daterend uit de eerste bebouwingsgolf. Dak in gewapend beton, ook niet zo alledaags.

Gebouw U: de chemische wasserij, waar ook weer een latere aanbouw aan vast zit die geen zaagtand- maar een plat dak heeft. Met name in metselwerk en ontlastingslateien boven openingen aardig gedetailleerd.

Waardebepaling: *voldoende*. Kan eventueel worden gesloopt na nadere documentatie interieur. Is ook hier (gedeeltelijk) behoud en herbestemming mogelijk dan verdient dat in lichte mate de voorkeur. De latere aanbouw kan dan worden verwijderd.

Foto 24: gebouw U van veraf, op de voorgrond gebouwen N en O

Foto 25: zaagtanddak met rechthoekige, opklimmende boognissen in gevel.

Foto 26: gebouw U detail raam betonnen (kunststenen??) latei onder gemetselde lijst met een hangende, verticale tand.

Foto 24

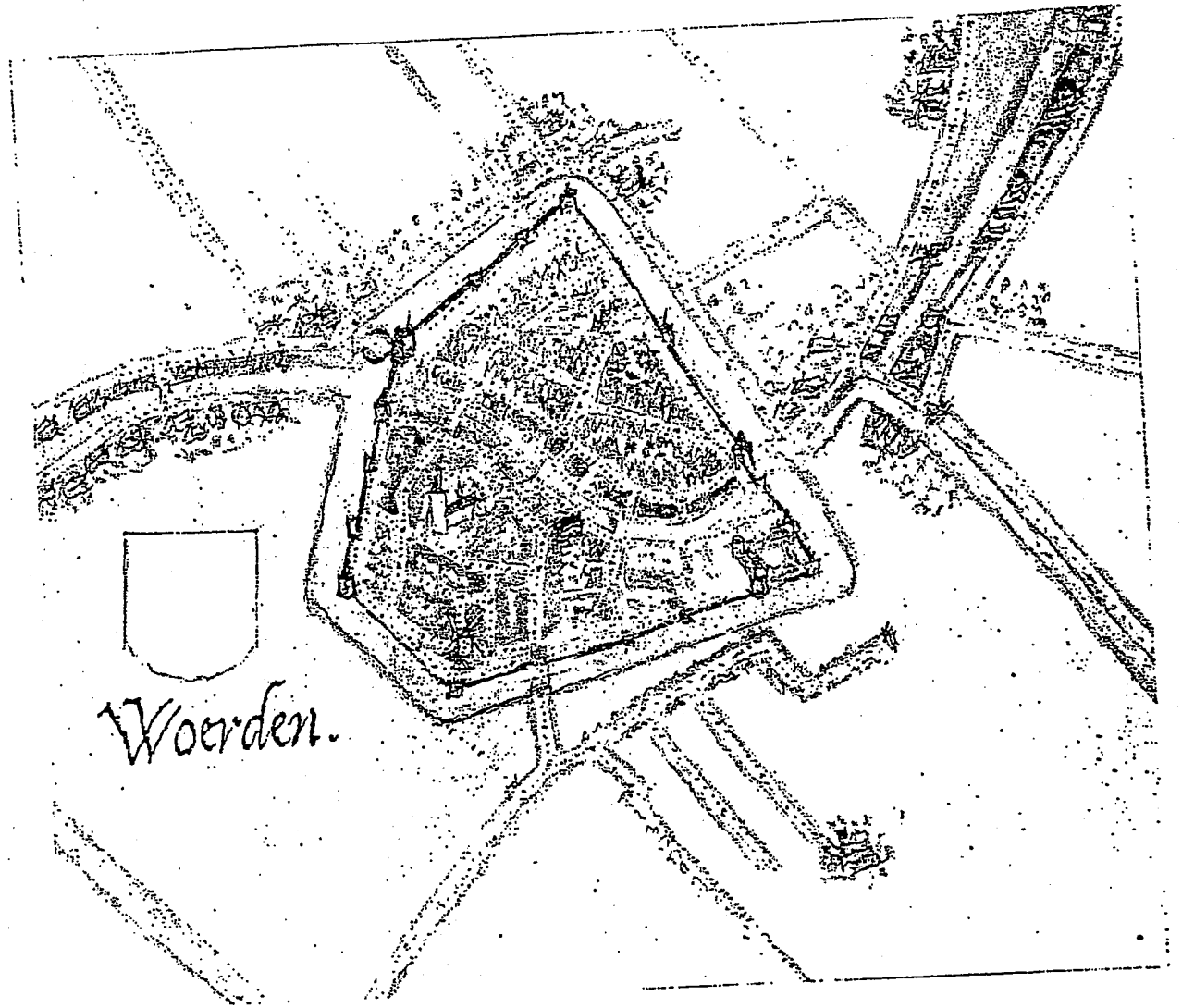

Foto 25

Illustratie 2

Woerden
ca. 1550

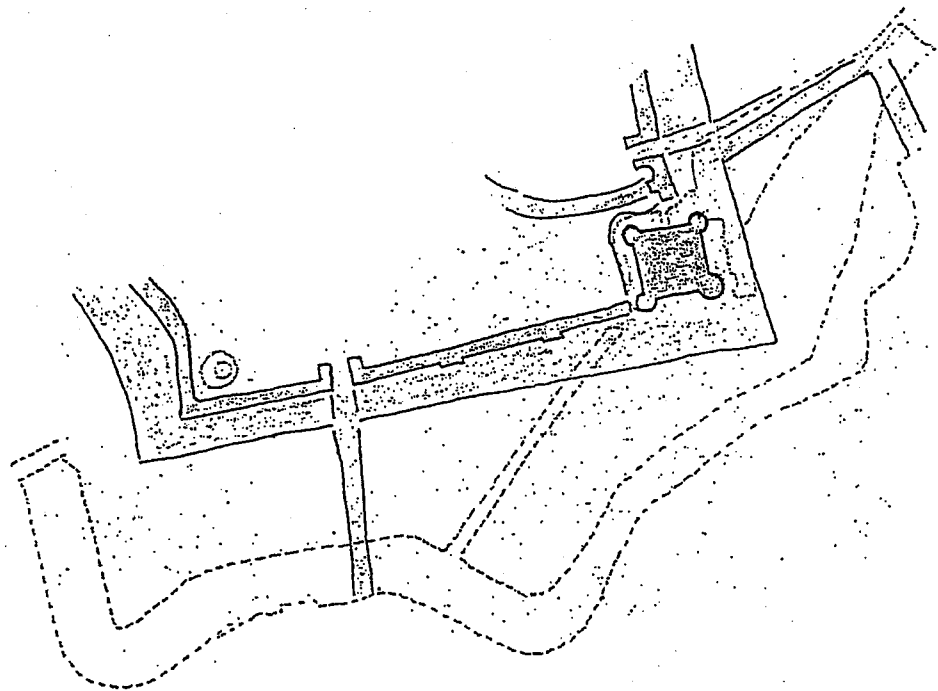
Bron: *De Stadsplattegronden van Jacob van Deventer*
map 2 Nederland/Utrecht
kaart nr. 21 Woerden
facsimile uitgave Alphen aan den Rijn 1995
Kaartbeschrijving: dr. H.P. Deys

Van Deventers Woerden

Deze oudste kaart van de stad in zijn geheel onderstreept meteen het militaire belang van de stad in de nog grotendeels statische oorlogsvoering van de zestiende eeuw: de kaart werd vervaardigd in opdracht van de Spaanse koning, om hem en zijn veldheren informatie te verschaffen in geval het tot belegering van de stad mocht komen. Blijkbaar was men zich in Madrid en Brussel terdege bewust van mogelijkheid van een opstand in de Nederlanden om welke reden dan ook!

Daar men uitging van belegeringen werden de kaarten in eerste instantie vervaardigd om inzicht te verschaffen in de indeling van het omringend platteland. Toch leert deze kaart ons veel over Woerden. Voor ons zijn de zuidoostelijke en oostelijke rand van de stad- hier op de kaart beneden en rechts- van belang.

We kunnen het kasteel goed onderscheiden, vandaar loopt een lange, rechte muur tot aan een betrekkelijk groot uitgevallen standerdmolen. Het laatste bolwerk voor de molen dient tevens als stadspoort, de Cromwijker- of Oudewaterse poort. In de oostelijke stadsmuur bevindt zich juist ten noorden van de Rijn een andere poort, de Utrechtse poort. Het is in dit gebied, en het door Van Deventer over de stadsgracht heen getekende platteland, dat zich in de vier eeuwen na de vervaardiging van deze kaart de ontwikkelingen zullen afspelen, die leiden tot het huidige eindbeeld en waarin zich het defensie-eiland bevindt. (Illustratie 3)

Illustratie 3
Loodrechte projectie kaartbeeld Van Deventer
schematische weergave/bewerking van kaartbeeld uit:
Blijdenstijn *Waardevol Woerden in ontwikkeling*
pag. 21
(Contouren 2001 als onderbroken lijn)

Foto 22

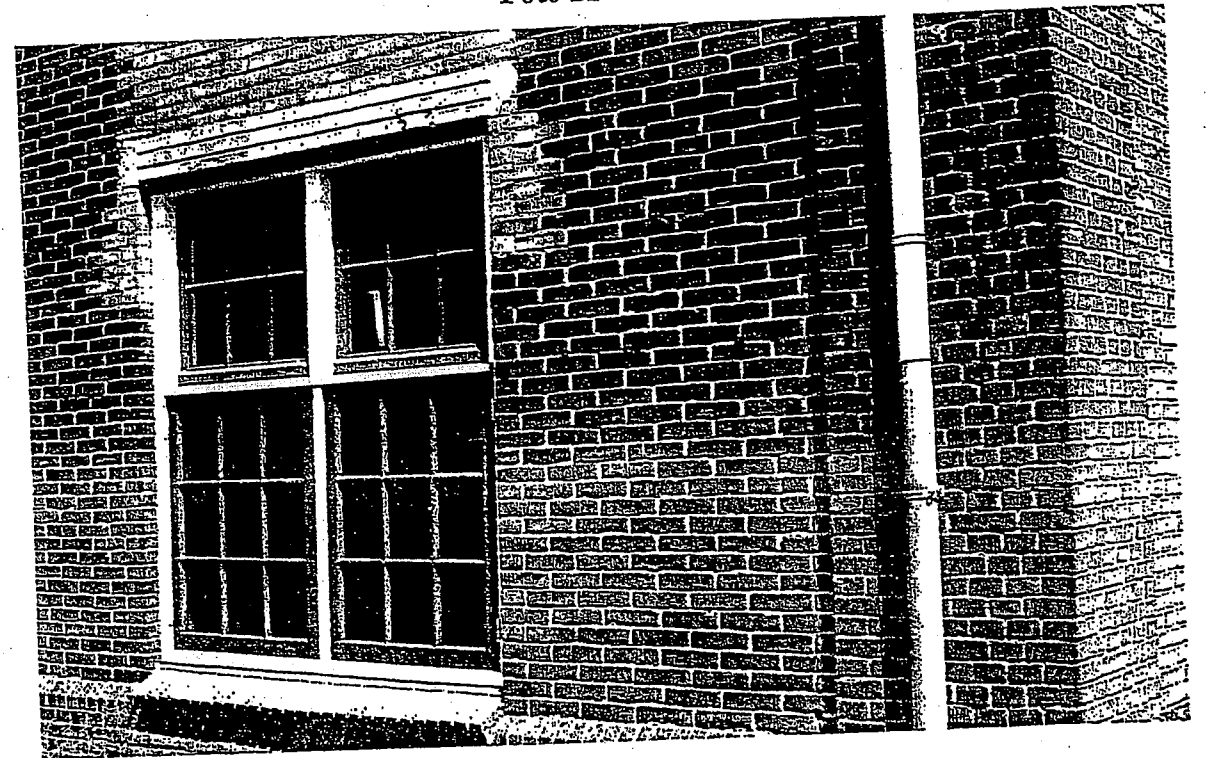

Foto 23

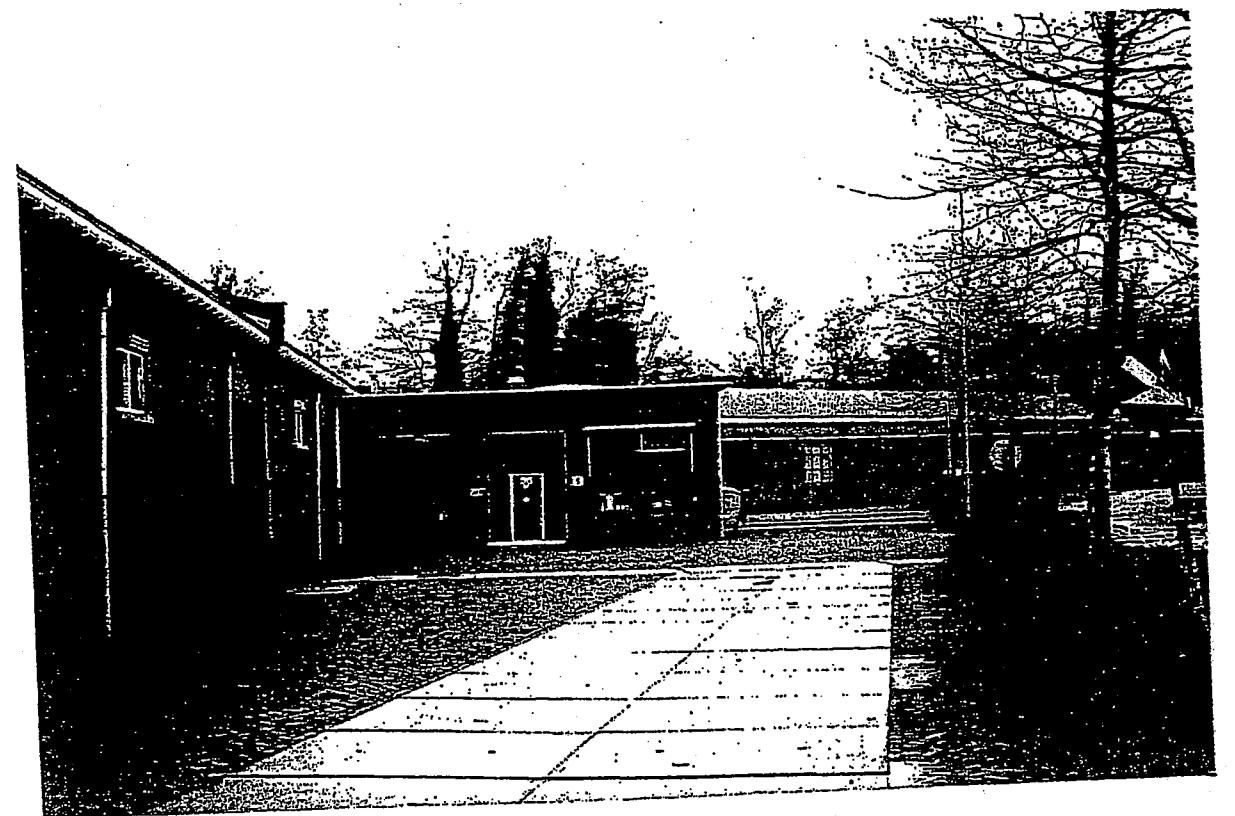

Foto 20

Gebouw S en T

Laatstgenoemde is het oudste en was oorspronkelijk de matrassenfabriek. De detaillering van bijvoorbeeld de ramen, maar ook van de ondersteuning van de dakgoten wijst daar op. Ook een duidelijk ingedeelde, kopse gevel, via geleiding door lisenen. Gebouw S is een veel latere aanbouw uit de zestiger jaren van de vorige eeuw, terwijl gebouw T zo oud is dat er geen vergunningdossier van is.

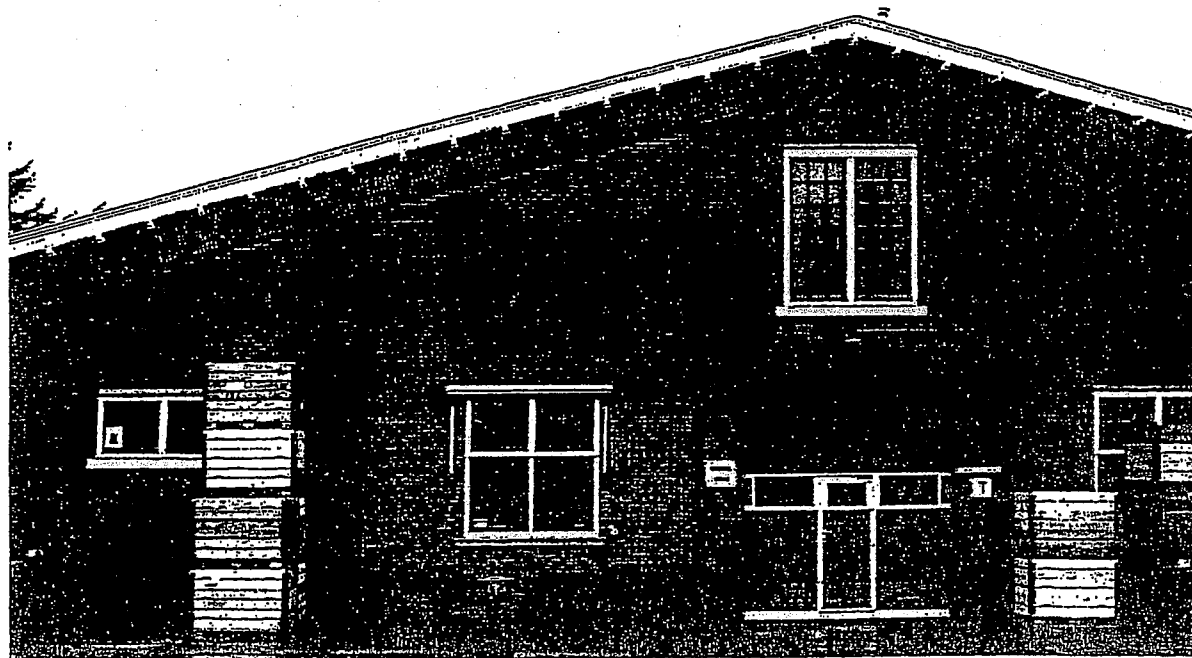
Waardebepaling: *ruim voldoende*, gebouw T indien mogelijk behouden, anders minstens een zorgvuldige fotodocumentatie van in- en exterieur.

Foto 21: kopse gevel gebouw T, met later ingebroken grote deur

Foto 22: een van de op het oudhollandse kruiskoosijn geïnspireerde vensters in de gevel aan de westzijde

Foto 23: overzicht zijgevel met uitbouw gebouw S.

Foto 21

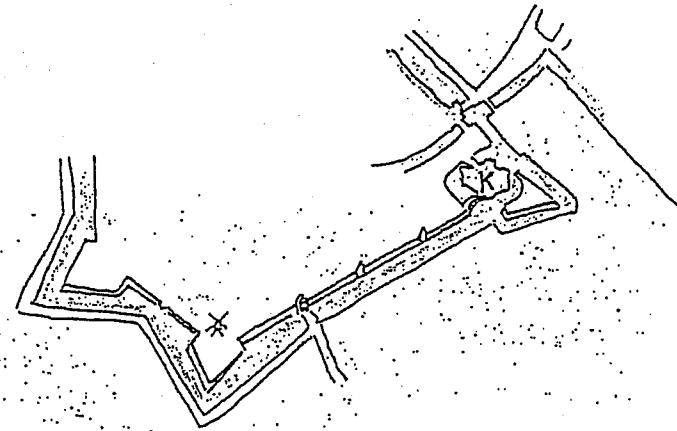
Door het oog van latere cartografen

Inleiding

In *Waardevol Woerden in ontwikkeling* door Ronald Blijdenstijn et al. (zie literatuuroverzicht) wordt een hele serie kaarten gepresenteerd, die in de loop der eeuwen na Van Deventer van de stad zijn vervaardigd. Daar dit onderzoek zich slechts bezighoudt met de ruimtelijke en (steden)bouwkundige ontwikkeling van het zuidoostelijk deel van de stad zal steeds worden volstaan met gedeeltelijke en schematische weergave van de latere kaartbeelden. Om de oriëntatie daarin te vergemakkelijken is steeds het kasteel met een 'K' aangegeven

1649

Op de kaart door Johannes Blaeu zien we dat het molenbolwerk inmiddels van ronde toren is uitgebouwd tot een bastion en ook aan de kant van het kasteel is als extra bescherming de stadsgracht puntvormig uitgelegd en in het vergrote wateroppervlak is eveneens een ravelijn aangelegd. (Illustratie 4)

Illustratie 4

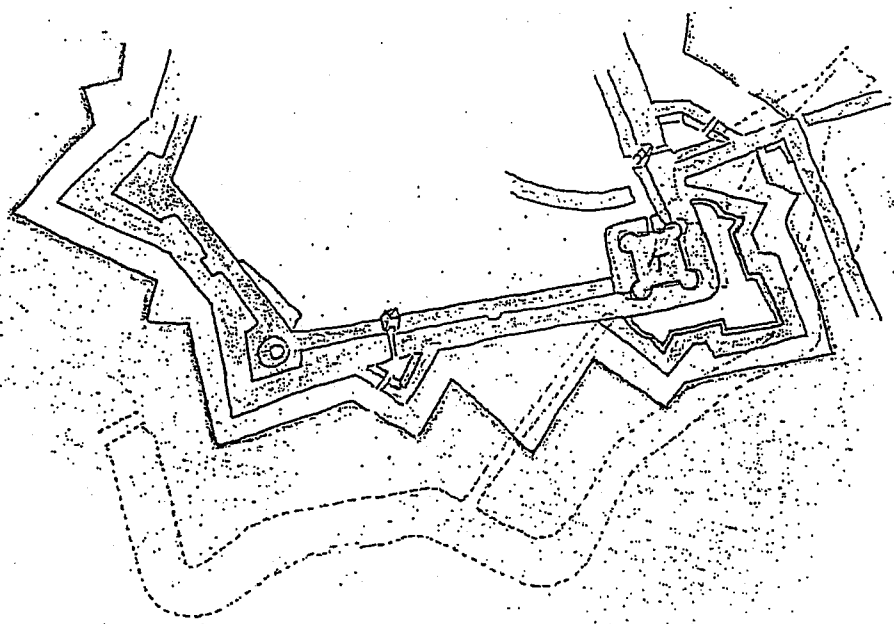
1649

Gedeeltelijke, schematische en ingekleurde weergave van de kaart door Blaeu Overgenomen uit: Blijdenstijn, *Waardevol Woerden in ontwikkeling* pag. 26

Daar deze kaart slechts een zeer geringe verandering laat zien ten opzichte van de kaart door Van Deventer en de hierna volgende kaart door Th. Verwey uit 1678 is afgezien van een loodrechte projectie van dit beeld. De lezer doet er goed aan zich te realiseren dat ook in 1649 ter plekke van het tegenwoordige defensie-eiland zich nog weiland bevond. Het eiland ligt min of meer geknikt om het nieuwe ravelijn voor het kasteel heen.

1678

De tijdelijke belegering en inname door de Franse troepen in 1672/73 noopten klaarblijkelijk tot het beter organiseren en uitbreiden van de verdediging te land. Om de gehele stad is een vermoedelijk aarden- buitenwal, als retranchement aangeduid, opgeworpen. Het bij Blaeu nog betrekkelijk bescheiden ravelijn voor het kasteel heeft inmiddels twee flinke zijarmen gekregen. Voor de Cromwijker poort is een halve maan aangelegd. De uitvalsweg naar Oudewater loopt zo ook niet meer recht op de poort aan en kan dus niet meer worden aangewend voor het opstellen van geschut om in een lijn op de poort te vuren. Een soortgelijke voorziening is getroffen voor de Utrechtse poort ten noorden van het kasteel. De onder het kaartbeeld gelegde contour van de huidige stad laat zien dat zich ter hoogte van het defensie-eiland behalve het retranchement nog uitsluitend weiland bevond. Een situatie die pas op het einde van de zeventiende eeuw zou veranderen. (Illustratie 5)

Illustratie 5

1678

Gedeeltelijk, schematische en ingekleurde weergave van de kaart door Theodorus Verwey
Origineel Collectie Bodet Nijenhuis, UB Leiden
Overgenomen uit:
Blijdenstijn, *Waardevol Woerden in ontwikkeling*
pag. 27

Gebouw P: op kaart niet aan te wijzen

Gebouw Q en R: lange, lage gebouwen met de voor Woerden wellicht heel zeldzame dakconstructie in fusée céramique: een eeuwenoud procédé, onder anderen ook toegepast aan de San Vitale in Ravenna, dat beoogde zowel een goed tegen warmte en koude isolerend dak te maken, alsmede een licht dak.

De isolerende werking van de holle aardewerken pijpjes in beton is te vergelijken met die van een rieten dak: de stilstaande, opgesloten lucht in de buisjes vangt temperatuurschommelingen op. Vanwege het lichte muurwerk en het volledig afwezig zijn van een dwarsverband bij een dak, waarbinnen de doorlopende elementen- de aardewerken pijpjes- in de lengterichting van het gebouw liggen, moest het eigenlijke dak worden opgelegd op stalen flieringen die dan weer door trekstangen voorkomen dat de muren naar buiten worden gedrukt. Het aanbouwje aan de zuidwestzijde van Q is uit omstreeks 1965.

Waardebepaling: vermoedelijk *hoog*, waar het de constructief technische aspecten betreft. Hoeveel fusée céramique-daken kent Woerden, of zelfs Utrecht,Nederland? Het muurwerk is eenvoudig, evenals de gevelindeling. Het is waarschijnlijk mogelijk slechts een segment van een van deze twee toch zeer lange gebouwen veilig te stellen om de dakinstructie- indien zeldzaam/bijzonder- in samenhang te bewaren. Voor een dergelijke ongelede (berg)ruimte moet dan altijd een of andere vorm van hergebruik te vinden zijn, van caravanberging, via indoortennis naar housefeesthok. Hakken, strakstaan en uit je dak onder de fusée céramique!!

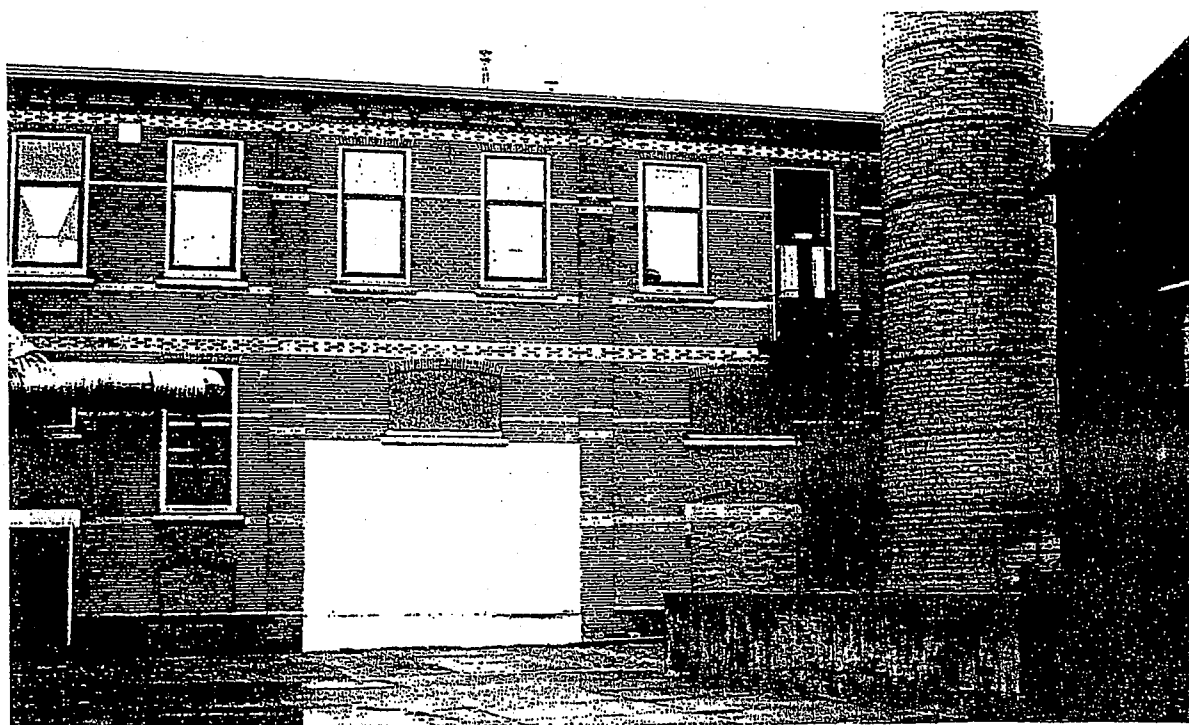
Foto 19: gebouw Q, met lichtstroken in het dak, die bij R ontbreken.

Foto 20: gebouw R, interieur, let op de trekstangen.

Foto 19

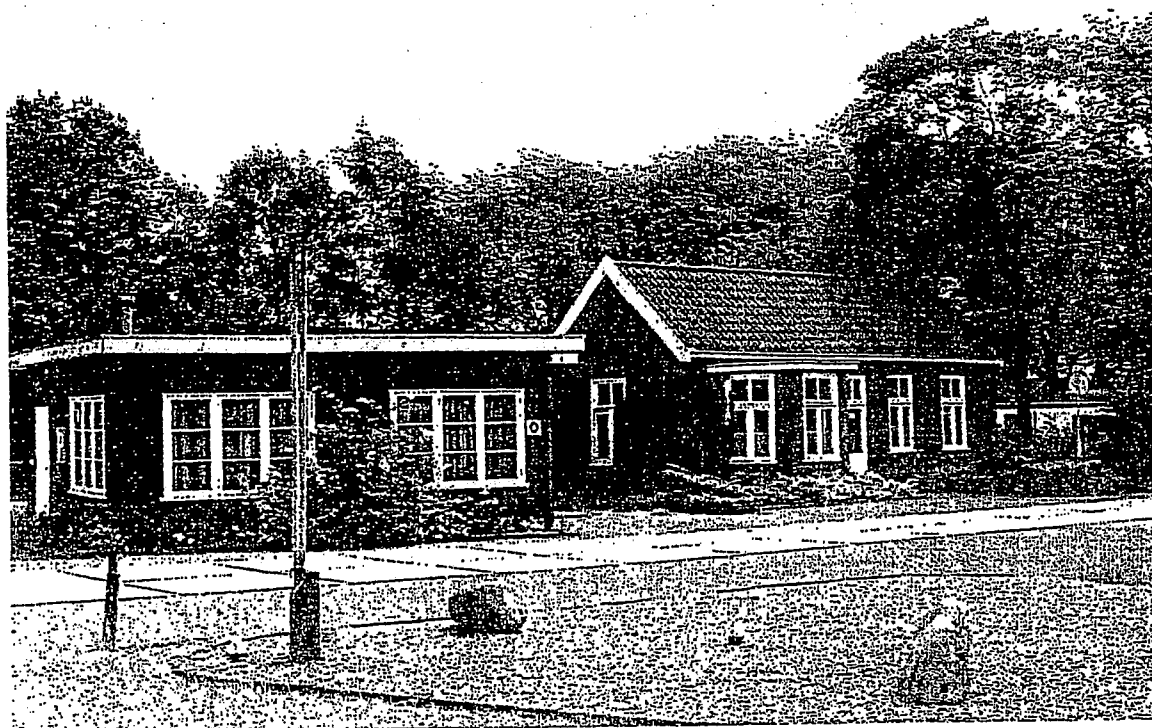

Foto 17

Gebouwen N en O: kleine houten gebouwen, laatstelijk als administratieve ruimten in gebruik, nu leegstand.
 Waardebepaling: gering. Misschien demontabel en herbruikbaar elders.
 Foto 18: de gebouwen N en O.

Foto 18

De achttiende eeuw

Inleiding

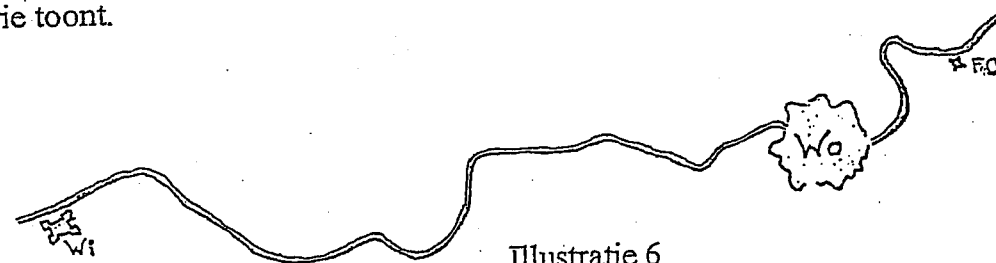
Ambtelijke en bestuurlijke molens malen langzaam, zeker in het Nederland van de zeventiende en achttiende eeuw. Pas bijna 30 jaar na de Franse inval in 1672 krijgt Woerden een volledig gemoderniseerd verdedigingssysteem. Ondanks het feit dat de oorlogsvoering inmiddels veel meer een zaak was geworden van bewegelijke legers, die elkaar in het open veld treffen, had deze investering in de defensieve kracht van de stad wel degelijk zin. In de meeste andere Europese landen hadden de legers gewoon om een betrekkelijk kleine en tamelijk onbelangrijke stad als Woerden kunnen heentrekken. Door de vervolmaking van dat andere verdedigingssysteem- de Hollandse Waterlinie- loonde het de verdedigingswerken van de stad in 1700-1702 volgens de denkbeelden van de grote vestingbouwer Menno van Coehoorn op volle sterkte te brengen.

De gedachte achter de Hollandse Waterlinie was het laagliggende Hollandse polderland onder water te laten lopen, op een diepte die gewone doorgang te voet of te paard onmogelijk maakte, maar nog wel zo ondiep dat varen ook onmogelijk was. Men creëerde in het veenweidelandschap op kunstmatige wijze een plas-dras-situatie, om het maar eens in modern natuurbouwersjargon te zeggen.

Op de kwetsbare, dan wel hoger gelegen, plaatsen kon dan met de aanleg van vestingwerken worden volstaan. Dergelijke 'flessenhalzen' in het te verdedigen oppervlak waren natuurlijk veel makkelijker houdbaar, zelfs tegenover een aanzienlijke overmacht. Uiteindelijk zou het systeem zich vanaf Amsterdam via onder anderen Muiden, Weesp, Woerden, Gorinchem, Geertruidenberg en Willemstad als een beschermend cordon om westelijke Holland uitstrekken.

Zo lag- en ligt- niet ver ten westen van Woerden het fort *De Wiericke Schans*, net als Woerden deel uitmakend van de zogenaamde 'Kleine Fortificatiën' waartoe bijvoorbeeld ook Fort Oranje, Schoonhoven en Nieuwpoort behoorden. (Illustratie 6)
 Er was met de toenmalige transportmogelijkheden, ook voor het modernste vijandelijke, lees: Franse leger, geen doorkomen aan. Slechts één bondgenoot kon een mogelijke aanval nog te hulp komen: koning Winter met strenge, langdurige vorst.

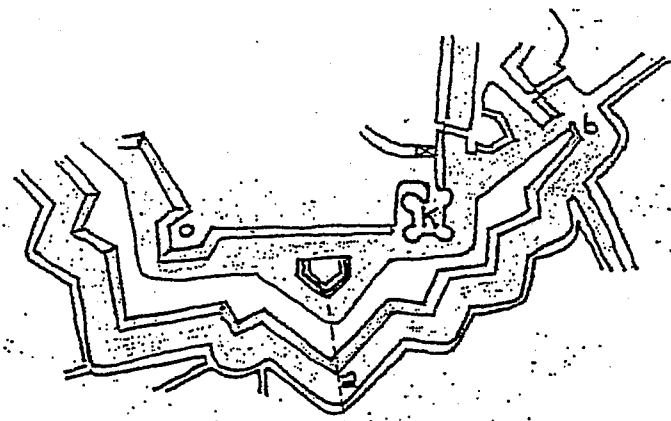
Waar het Woerden betreft zou de aanleg volgens Van Coehoorns nieuw-Nederlandse systeem het uithouden tot aan de ontmanteling van de vestingwerken, die rond het midden van de negentiende eeuw aanving. Om deze reden sluiten wij deze paragraaf over de achttiende eeuw af met de kadastrale minuut uit 1828 die ons een tot de tanden verdedigbaar Woerden in volle glorie toont.

Illustratie 6
 Kleine fortificatiën langs de Oude Rijn: *Wiericke Schans*, *Woerden* en *Fort Oranje*
 Op basis van Militaire Stafkaart omstreeks 1850, schaal plm. 1:100.000
 Bron: Grote Historische Atlas van Nederland, Groningen 1990

1749

Precies honderd jaar na Blaeu (Illustratie 4) tekent Isaak Tirion de stad, in tegenstelling tot Blaeu in een loodechte projectie, maar daarin zit niet het belangrijkste verschil. Dat is gelegen in de enorme vergroting van het stedelijk oppervlak, een vergroting die vrijwel volledig voor rekening komt van de vestingwerken. Allereerst is daar de aanleg van een dubbele omgrachting, met daarin op enige afstand van de eigenlijke stadsmuur een forse buitenwal. Op het traject van het kasteel tot het molenbolwerk ligt dan ook nog eens een losse 'halve maan' in het water tussen stadsmuur en buitenwal. Indien we vanaf het buitenhoekpunt van de halve maan een denkbeeldige lijn doortrekken over de buitenwal heen hebben we vanaf die denkbeeldige lijn tot aan het noordoostelijk eindpunt van de buitenwal- ongeveer voor de Utrechtse poort- de lengtemaat van het tegenwoordige defensie-eiland in beeld. (Illustratie 7)

Illustratie 7
1749
Gedeeltelijke, schematische en ingekleurde weergave van de Nieuwe Grondtekening van de Stad Woerden door: Isaak Tirion
Overgenomen uit: Blijdenstijn, *Waardevol Woerden in ontwikkeling* pag. 36
(a-b globale lengtemaat/positie defensie-eiland)

Gebouw L: zwart houten kolengebouw.
Waardebepaling: *gering*.
Geen foto.

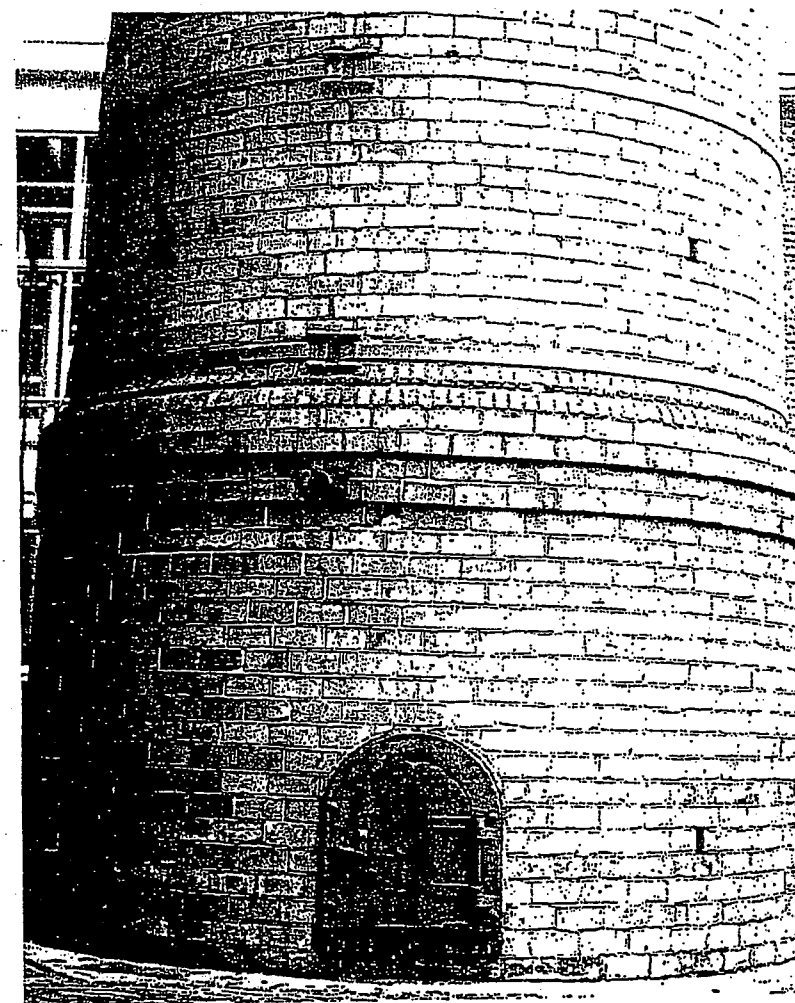
Gebouw M: de grote schoorsteen, opgetrokken in enigszins conisch afgeronde stenen van 19,5 x 9,5 x?? cm, fraai lichtrood bakkend. Landmark-werking gering door nabije aanwezigheid veel grotere toren van de H. Bonaventura-kerk.

Waardebepaling: *ruim voldoende*.

Foto 16: basement met roetluik.

Foto 17: op afstand met de oude wasserij op de achtergrond en gebouw L op voorgrond rechts

Foto 16

1828

Als enig verschil met de kaart door Tirion laat zich op de Kadastrale Minuut uit 1828 de rechtdoorgaande verbindingsweg aanwijzen, vanuit de Utrechtsepoort over het bolwerk naar de zuidoostpunt van de kleine enveloppe of circumvallatie, die noordelijk om de stad heenlag. Hiermee werd een betere aansluiting op het jaagpad noordelijk van de Oude Rijn verkregen en ontstond een afgesloten stuk binnenwater. In eerste aanleg was hiermee de Oostdam een feit. Om de latere singelbebouwing en de erachter gelegen groenvoorziening mogelijk te maken hoefde nog slechts het binnenwater gedempt te worden. Aan de omvang en ligging van het latere defensie-eiland, het noordoostwaarts wijzenden laatste segment van de grote, zuidelijke enveloppe, is ten opzichte van Tirion nog niets veranderd. (Illustratie 8)

Gebouw K: het ketelhuis. Een van de jongste aanwinsten op het eiland 1976, vermoedelijk vrijwel gelijktijdig met A.

Waardebepaling: misschien uit oogpunt van techniek interessant, stoomketels om stoom op te wekken die niet voor aandrijving van machines worden gebruikt, hoeveel zijn er daar nog van? Als architectuur, dermate algemeen verspreid en qua vormgeving en materiaalkeuze dermate sober- om niet te zeggen schraal- vormgegeven dat er op fabrieksterreinen in Woerden zelfs nog wel gelijkwaardige exemplaren als ketelhuis en/of machinekamer te verwachten zijn.

Waardebepaling: nihil.

Foto 14: aanzicht naar de oude wasserij toe.

Foto 15: de ketels.

Foto 14

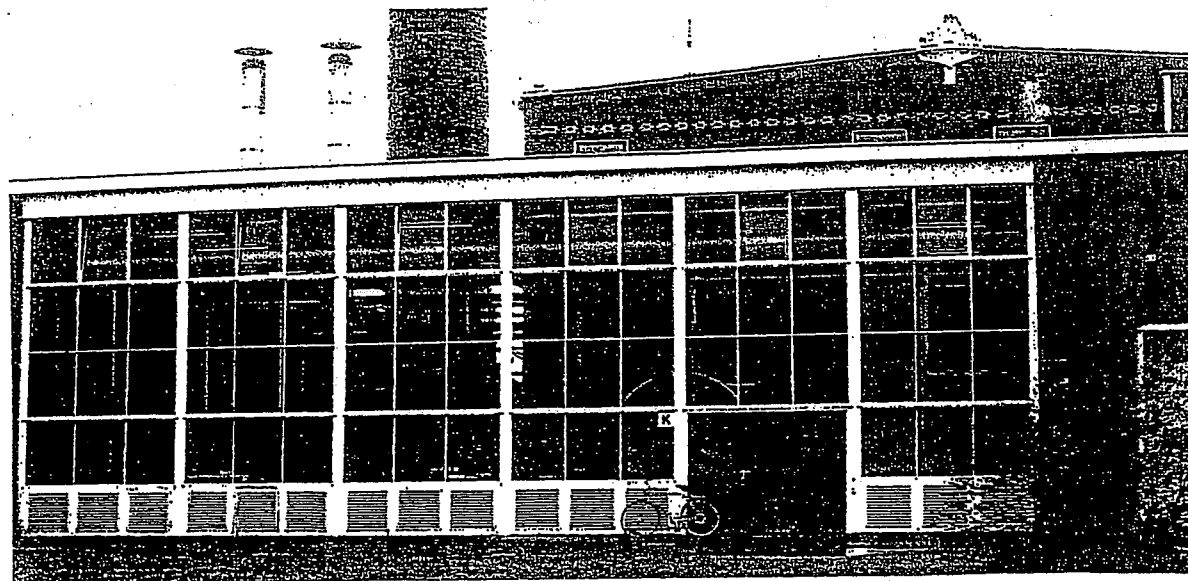
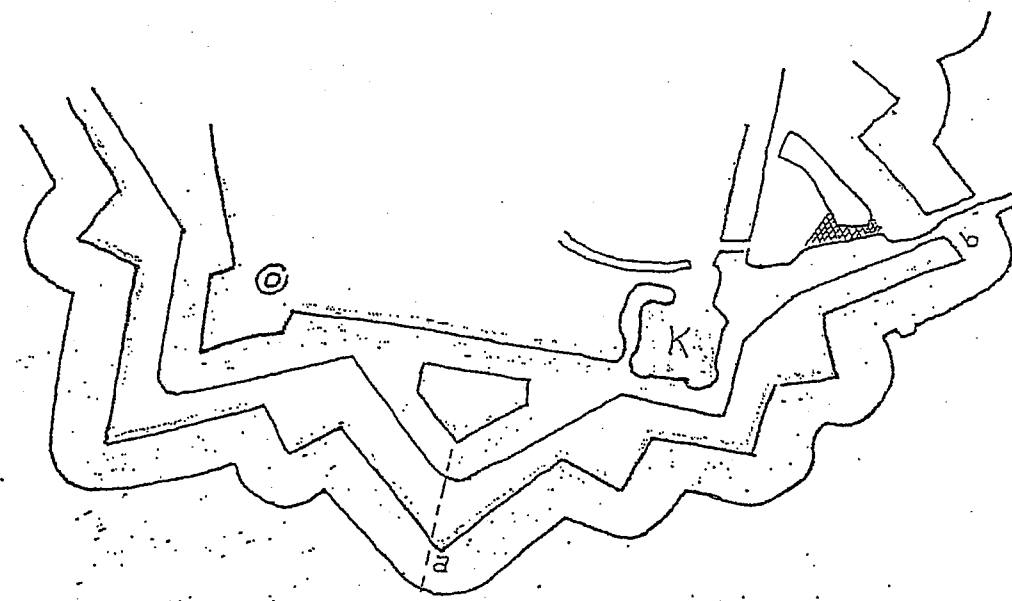
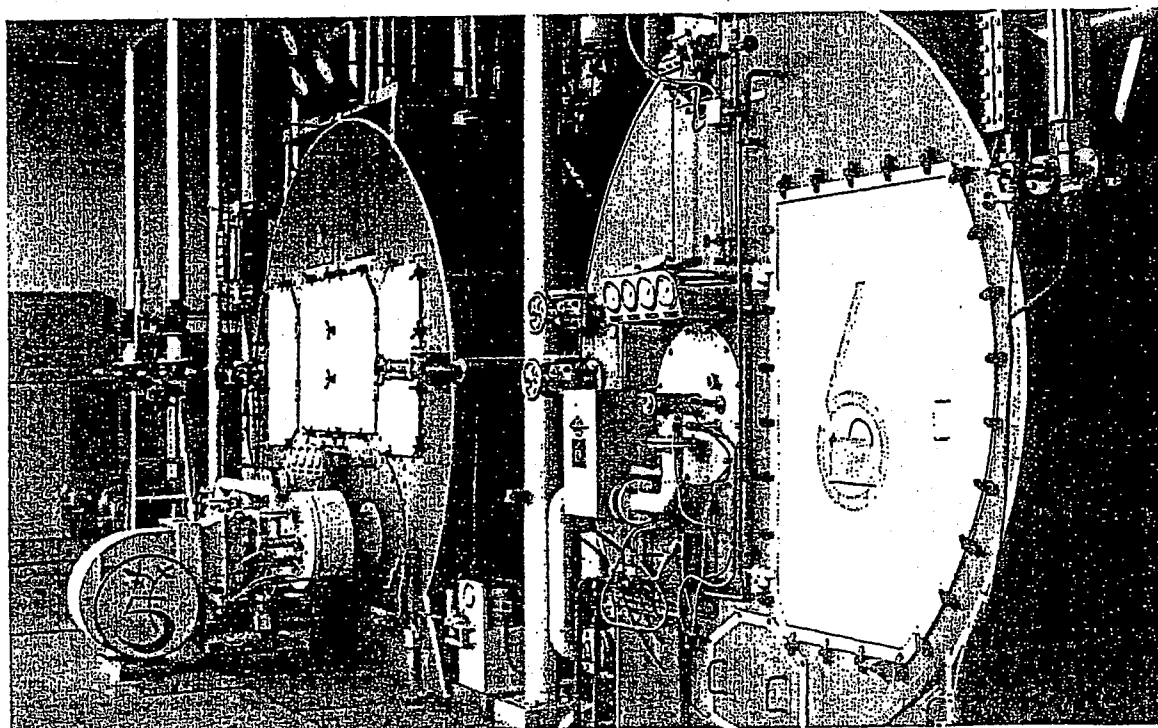

Foto 15

Illustratie 8
1828

Gedeeltelijke, schematische en ingekleurde weergave van de Kadastrale Minuut Woerden, sectie C Collectie Algemeen Rijks-Archief, 's-Gravenhage (a-b globale lengtemaat defensie-eiland, aanplemping-na 1777³- voor Utrechtse poort gearceerd)

Samenvatting

Uit de hiervoor gepresenteerde kaarten valt het volgende af te leiden: tot aan het einde van de zeventiende eeuw bevond zich ter plekke van het tegenwoordige defensie-eiland voornamelijk, pre-stedelijk veenweidelandschap met als aanvulling de gegraven middeleeuwse stadsgracht het overgrote deel van voornoemd eiland onstond kort na 1700 als noordoostelijk segment van de grote, zuidelijke buitenwal (enveloppe, circumvallatie) zoals aangelegd in de sterk verbrede vestinggracht volgens de ideeën, wellicht zelfs naar eigen ontwerp van, Menno van Coehoorn mogelijk werd in de enveloppe het reeds aanwezige, en tussen 1649 en 1678 uitgebreide, ravelijn voor het kasteel opgenomen.

³ Want nog niet te zien op de- hier niet afgebeelde- kaart 'Plan van Woerden en onderhoorige forten'

Resoluties en verbalen

geschreven bronnen uit de zeventiende en achttiende eeuw

Inleiding

Zoals we in de voorgaande samenvatting reeds zagen kwam een groot gedeelte van de oppervlakte van het tegenwoordige defensie-eiland tot stand in de vergroting en modernisering van de vestingwerken kort na 1700. Het ligt in de lijn dat een dergelijke belangrijke en grootschalige operatie voorafgegaan is door overleg en besluitvorming in de Staten van Holland. Om het besluit op te sporen werd een korte verkenning in de resoluties der Staten uitgevoerd over de jaren 1698, '99 en 1700.⁴ Deze leverden echter geen enkel houvast. Het ligt ook voor de hand te veronderstellen dat een dergelijk besluit veel korter na het wegtrekken der Franse invallers werd genomen. Alleen.....in welk jaar?

In de trage besluitvorming van die dagen, gekenmerkt door voortdurende ruggespraak met de achterban, kan het nog wel tot jaren na 1672 geduurd hebben voor de kogel door de kerk was. De resoluties, die we wel onder ogen kregen waren vaak ook zo kort en algemeen geformuleerd dat het vermoeden gerechtvaardigd lijkt, dat aan het besluit op zich- wanneer dan ook genomen- heel weinig (vesting)bouwkundige informatie ontleend zou kunnen worden.

Dergelijke meer inhoudelijke zaken als ontwerp en uitvoering vonden veel meer hun neerslag in de verbalen, voorstellen en brieven, kortom het archief van de Contrarolleur Generaal van 's Lands Werken en Fortificatiën lopend van 1630 tot 1806. Dit archief werd door ons volledig onderzocht op die passages, die enig licht zouden kunnen werpen op aanleg en onderhoud van de vestingwerken volgens het nieuw-Nederlandse systeem van Menno van Coehoorn. De hierna volgende paragraaf is de weerslag van de voornamelijk achttiende eeuwse gegevens aan dit archief ontleend.

1674-1702 Verval en achteruitgang

Op 6 juni 1674 wordt een voorstel gedaan tot vervanging van de muur (de courtine, het gordijn) tussen het kasteel en de Cromwijker- of Oudewaterse poort, daar die heel erg overhelt en in de vorige winter al geschoord is door een aarden wal. We dienen ons dan te realiseren dat die aarden wal aan de buitenzijde van de muur was opgeworpen, hetgeen aansluit op de bewering dat de contrescarpen droog liggen. Dit zijn in feite de afgeschuinde buitenoevers van de stadgracht, zoals we dit water zien afgebeeld door Blaeu en Verwey. Die contrescarpen zijn dan ook nog eens zo ruim van omvang, dat zeer veel manschappen nodig zijn om ze te verdedigen. Dit leert dat de buitenste verdedigingsring van een stad als Woerden in de zeventiende eeuw over de gracht heen lag; daar lagen de manschappen die geacht werden de eerste aanvallen af te slaan.⁵

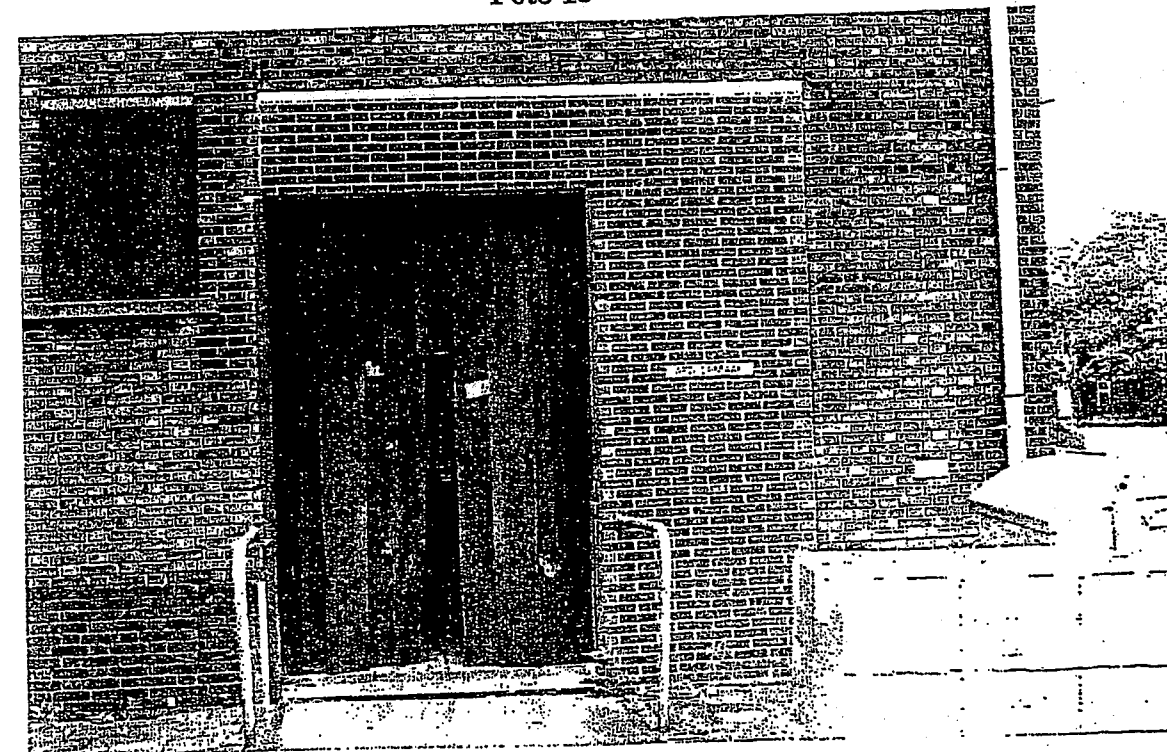
⁴ Algemeen Rijksarchief (ARA) 's-Gravenhage, Inv. nr 3.01.04.01 nrs. 5376 t/m 5378

⁵ Zie ook: Schukking, *Vestingwerken in Nederland*, Zutphen 1988, pag. 102

Foto 12

Foto 13

Vervolg fotodocumentatie gebouw I

Foto 10: interieur begane grond, de stomerij.

Foto 11: gebouw I, de grote schoorsteen en de watertoren

Foto 12: detail raam begane grond

Foto 13: verkleinde toegangsdeur in kopse gevel tegenover gebouw E

Foto 10

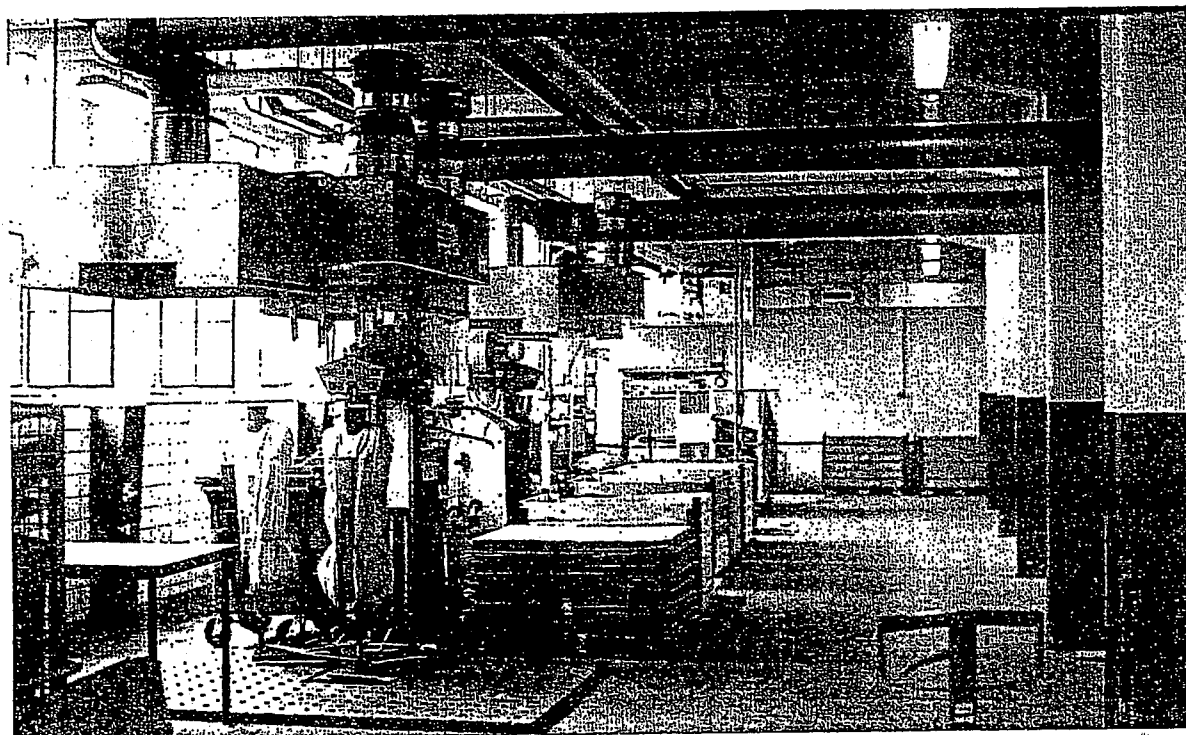
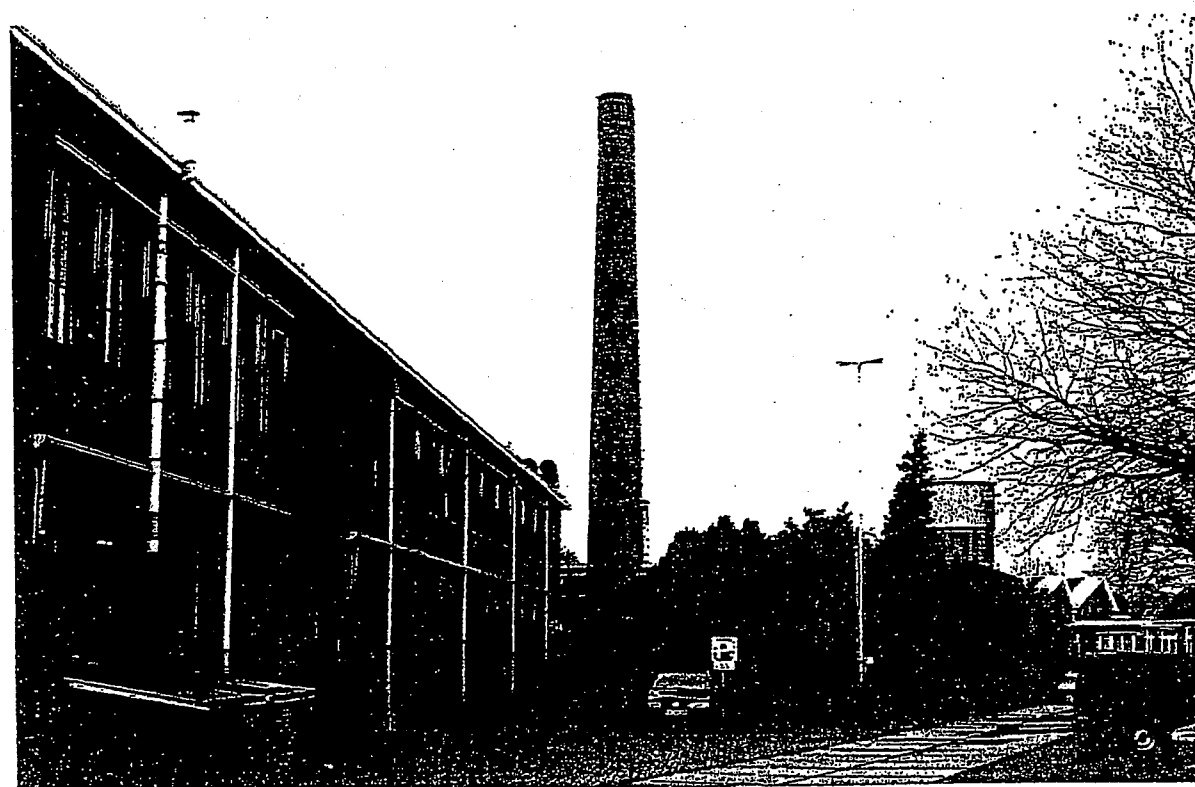

Foto 11

De halve maan voor de Oudewaterse poort stelt weinig tot niets (meer) voor, want: opgebouwd uit rijshout en van binnen veel te steil opgewerkt zonder wal of banket. Om al dit kwaad nog te verergeren kunnen de Woerdense pannenbakkers het maar steeds niet laten om veel te dicht onder de stadswal te bouwen, binnen het vrije schootsveld dat op 100 Rijnlandse roeden (van 3,77 meter elk) wordt gesteld.⁶

In augustus van dit jaar is het nog steeds mis: de inspecteurs Cornelis van Gravesteijn, Floris Sincq en hun assistent Willem Paan melden dat de vestingwerken meer en meer vervallen, de grachten droogstaan en de van rijshout opgetrokken bolwerken verrotten en vergaan. 'In somma, daar valt nogh veel te doen aan stadt van Woerden.' zo lezen we.⁷

Dat die bolwerken van een vergankelijk materiaal zijn vervaardigd wordt minder verbazingwekkend, als we in 1691 lezen dat de stad deze sterkten nota bene aan de Franse bezetters heeft te danken! Zij hebben ook de contrescarpen aangelegd voor de stad, die nu door burgers, daarbij klaarblijkelijk niet gehinderd door een sterk geheugen of juist nog sterk vervuld van haat tegen alles wat Frans was of aan hen herinnerde, worden afgegraven en gebruikt om de lager gelegen landerijen rond de stad op te hogen en tot boomgaarden om te vormen. Dat laatste wordt dan weer gedaan binnen het vrije schootsveld, de pannenbakkers krijgen een bondgenoot in de fruittelers! Dit alles verzwakt de stad en zal om het weer ongedaan te maken veel geld gaan kosten.⁸

Inmiddels zijn we in de Negenjarig Oorlog (1688-1697) terecht gekomen en komt de Contrarolleur Generaal in een memorie uit 1692 terug op zijn al eerder verkondigde standpunt dat de Wiericke Schans onmisbaar is zolang Woerden niet is gefortificeerd.⁹

Een jaar later worden door hem de argumenten voor fortificatie van de stad opgesomd: a de ondergrond is zo stevig dat (onder de niet met name genoemde metselwerken en muren) niet hoeft te worden geheid

b er sluiten geen dijken direct aan op de stad hetgeen het leggen van dure, stenen beren in de stadsgracht overbodig maakt

c de grond rond de stad ligt voor driekwart zo laag, dat gemakkelijk geïnundeerd kan worden d de gracht kan zeer breed en diep worden uitgegraven omdat er weinig kwelwater omhoog komt

e de bovenste aarde kan worden verkocht aan de pannenbakkers en de diepere aarde kan gebruikt worden voor het opwerpen van de wallen.¹⁰

Blijkbaar was de druk, ontstaan door de hernieuwde oorlogssituatie met Frankrijk, niet voldoende want in 1701 is het nog allemaal kommer en kwel wat de klok slaat met Woerdens vestingwerken. De wallen zijn met distels en brandnetels begroeid, de bolwerken tonrond en de door de Fransen aangelegde contrescarp is nu helemaal verdwenen en als tuin in gebruik. Er wordt maar weer een voorstel tot verbetering gedaan.¹¹

⁶ ARA 's-Gravenage inv. 3.01.43 nr. 39 verbaal 6 juni 1674

⁷ idem verbaal 13-15 augustus 1674

⁸ idem verbaal 26 augustus 1691

⁹ idem nr. 4 memorie 1692

¹⁰ idem nr. 4 memorie 1693

¹¹ idem nr. 32, fol. 27-29 verbaal 17 juli 1701

Er ligt dan overigens al een pleidooi door Willem Paan bij Zijne Majesteit tot het maken van een goede contrescarp met een weg daarop, een gracht van 36 roeden breed (bijna 136 meter!!) en stadswallen tot 24 voet kruinhoogte, al met al een 'Rojale Fortificatie....soodanigh als een van de dessijns staande int cabinet aanwijst.' 'U heeft de tekening onder handbereik' zo lijkt de nijvere inspecteur te willen zeggen.¹²

Uit een memorie van 1710 over de voorgaande negen jaar komen we te weten dat de gracht voor het contrescarp uiteindelijk 12 roeden breed is. Worden we hier geconfronteerd met een compromis, of gaat het slechts om de afstand van de contrescarp tot aan de door Paan in 1701 voorgestelde stroken land- met wilgenrijshout beplant- in de door hem gewenste brede gracht tussen de eigenlijke stadswal en de contrescarp?¹³

Alles overziend kunnen we stellen dat de gehele operatie van vernieuwing en aanpassing van de vestingwerken neerkwam op het verbreden en verdiepen van de contrescarpsgracht, het opwerpen van aarden wallen en het vernieuwen en herstellen van de poorten, aangevuld met het laten vervallen van de Cromwijker poort.¹⁴

Toch kunnen de inwoners van de stad het niet laten deze vernieuwde vestingwerken, en dan vooral weer de contrescarp, oneigenlijk te gebruiken; namelijk voor het planten van essen en wilgen vlak langs de waterkant zodat die via hun worteling enige landaanwinst bewerkstelligen. Maar die bomen doorboren en verbrokkelen met hun wortels natuurlijk ook diezelfde glad aangestreeken contrescarp en dienen dus geroid te worden.¹⁵

In de periode 1740-1760 lijkt dan alles in orde, de vesting ligt er prima bij.¹⁶

Dit blijft zo tot aan de Franse tijd, Woerden was deze keer goed voorbereid op een aanval.¹⁷ Wel komen we in deze periode nog een merkwaardig gebruik tegen van de binnengracht. Vlak naast het kasteel worden in de binnengracht enkele duizenden palissaden en gordingen afgezonken om te kunnen inwateren en wellicht ook gewoon omdat dit de meest goedkope en ruimtebesparende manier was om een dergelijke hoeveelheid hout op te slaan.¹⁸

Samenvatting

Vermoedelijk dateert het voornemen tot modernisering van de vestingwerken rond de stad al van kort na de Franse inval en bezetting in 1672-'73. In ieder geval wordt de noodzaak daartoe al in 1674 gesignaleerd.

Gerealiseerd wordt een en ander in de jaren 1702-1707 en behoudens wat onbegrip bij de bevolking, die de contrescarps wil beplanten, blijven de vestingwerken dan op orde tot aan de Franse tijd.

¹² ARA 's-Gravenhage, inv. nr. 3.01.43 nr. 4 memorie januari 1701

¹³ idem nr. 4 memorie 1710

¹⁴ idem nr. 32 alle verbalen

¹⁵ idem nr 40 extract resolutie 20 okt 1723 en ook nr. 34 fol. 101

¹⁶ idem nr 38 meerdere verbalen

¹⁷ idem nr. 84 verbaal over 1783 tevens nr. 118 resoluties 1784-1786

¹⁸ idem nr 100 bestek en voorwaarden dd. 24 februari 1784

Foto 8

Foto 9

Gebouw D: wellicht in de oorlog gebouwd daar hiervan geen archiefbescheiden voorhanden bleken te zijn.

Waardebepaling: *gering*.

Foto: geen

Gebouw E: beduidend ouder dan D, vermoedelijk nog daterend uit de eerste bouw golf. Blauw geschilderde, gepotdekselde buitenhuid met witte ramen. Houten draagconstructie zeer licht uitgevoerd, maar blijkbaar soepel en ingenieus genoeg om de toch soms niet geringe winddruk op te vangen. We hebben op de lichte spanten geen scheurvorming kunnen constateren.

Waardebepaling: *matig*. Is wellicht te demonteren en elders herbouwbaar.

Foto: geen.

Gebouw F: de garage, dezelfde schrale, louter op gebruikswaarde gerichte, vormgeving.

Waardebepaling: *nihil*.

Foto: geen.

Gebouw G en H: geen archiefgegevens voorhanden, generatorhuisjes o.i.d..

Waardebepaling: *nihil*.

Foto: geen.

Gebouw I: zie ook het vorig hoofdstuk over het welstandsoordeel. Aan de binnenstraat zijde dezelfde kloeke baksteen, tienlagenmaat en verdiepte voeg als gebouw B, aan de buitenzijde zie foto 7, geknipte voeg, kleinere steen, tienlagenmaat zoals overal elders 59 centimeter..

Waardebepaling: *gering*.

Foto 7: detailopname metselwerk

Foto 8: karakteristiek interieur op eerste verdieping

Foto 9: de gang op de eerste verdieping

Foto 7

Ontwikkeling in de hoogte

Inleiding

In de voorgaande paragrafen hebben we ons voornamelijk beziggehouden met de ontwikkelingen in het platte vlak. We hebben een bescheiden veelhoek, het Woerden zoals Jacob van Deventer het in kaart bracht, zien uitgroeien tot een ster met vele punten, omgeven door een brede rand van grachtwater en dat alles ingebed in het vlakke en vooral lege, groene polderland.

Maar dat alles werd niet vanuit de lucht gezien in de alledaagse werkelijkheid, daar stond de mens nog uitsluitend met beide benen op de grond en nam vanuit die positie waar. Woerden moet toch indruk gemaakt hebben en dat niet alleen op de beroemde Franse legeraanvoerders van Lodewijk de XIV of, ruim een eeuw later, Napoleon, maar zeker ook op de van veraf op de stad aankomende bezoeker.

De bewoners van de stad moeten zich ondanks hun gezags- en stadswalondermijnd gedrag toch ook veilig gevoeld hebben achter die ravelijnen en bolwerken. Ze zijn er wellicht zelfs trots op geweest.

De indruk die de vesting in de achttiende eeuw maakte moet ook sterk samengehangen hebben met de hoogte, naast de uitgestrektheid. Reden om in het hierna volgende deel van het betoog- ondanks de betrekkelijk schaarse, exacte gegevens hierover- een poging te doen het verticale beeld, de doorsnede te reconstrueren.

Het middeleeuwse beeld; abrupt en steil.

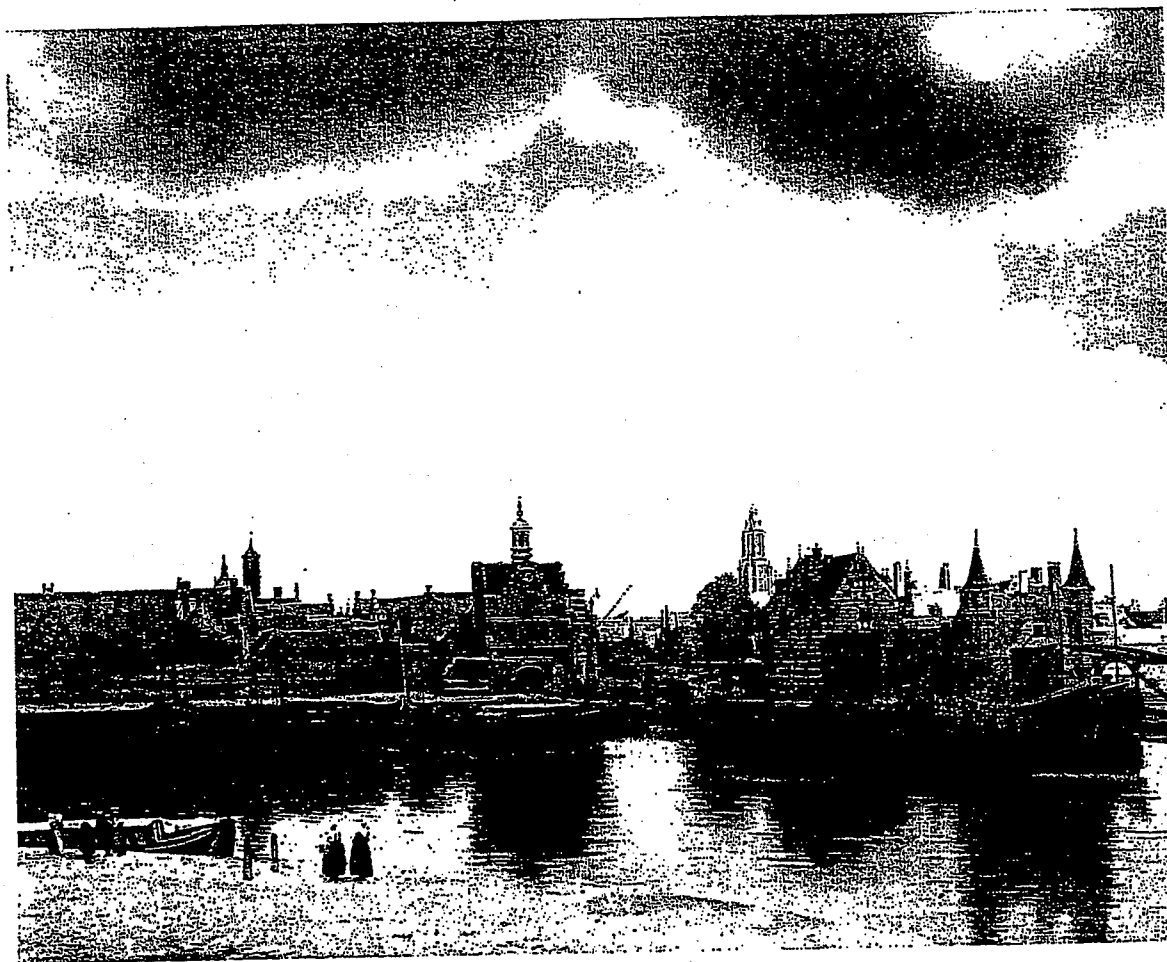
Voor zover in dit onderzoek kon worden nagegaan zijn er geen afbeeldingen, op Van Deventer na, van het laat-middeleeuwse Woerden. We zien op zijn kaart aangegeven dat de wal of palissade steil oprijst uit het water van de enkelvoudige stadsgracht. Direct achter die wal wordt een weg getekend. We mogen ervan uitgaan dat Van Deventer hier betrouwbaar is: zijn kaart diende een militair-strategisch doel en een invallende Spaanse troepenmacht- of zelfs een enkele spion-moest de weg in de stad kunnen vinden op grond van deze kaart. De wal lijkt niet erg hoog, maar dat kan liggen aan het gebruikte perspectief. Ook de huizen van de stad moesten toch beschermd worden tegen vijandelijk vuur en die zullen in veel gevallen al een verdieping gehad hebben in de tweede helft van de zestiende eeuw. Al met al lijkt het gerechtvaardigd een hoogte van vier à vijf meter aan te nemen.

Over het gebruikte bouw materiaal laat Van Deventer ons in het ongewisse. Hout zou op veel plaatsen een voor de hand liggende keuze geweest zijn, want goedkoop, maar ook vergankelijk en brandbaar. Daar komt bij dat hout weliswaar gemakkelijk vervoerd kon worden, als houtvlot over de Rijn en Oude Rijn, maar dat Woerden ook in de nabijheid over grote hoeveelheden rivierklei beschikte om stenen van te bakken.

In dit specifieke geval is er dan ook veel voor te zeggen de Woerdense middeleeuwse stadswal te omschrijven als direct oprijzend uit het water van een enkelvoudige stadsgracht tot een hoogte van ongeveer vijf meter en uitgevoerd in metselwerk.

Het mooiste beeld van een dergelijke (laat)middeleeuwse stadsmuur bezitten we natuurlijk in Vermeers *Gezicht op Delft*, ontstaan in een tijd dat Delft al over zijn economische hoogtepunt heen was en in militair opzicht geen rol van betekenis meer speelde. Dat de Delftse stadswal in onbruik was geraakt bewijst wel de aangeplempte kade direct onder de muur; militair volstrekt uit den boze!! (Illustratie 9)

Illustratie 9

Johannes Vermeer
Gezicht op Delft (rond 1660)
olieverf op linnen, 98x118 centimeter
Collectie Koninklijk Kabinet van Prenten en Schilderijen
het Mauritshuis, 's-Gravenhage

De late zeventiende eeuw: geleidelijke verbreding

Laat Blaeu in 1649 nog steeds een vanuit de gracht, steil oprijzende muur zien, aan de stadzijde is de muur verbreed via aanplemping tot een breed vlak. Ook de bolwerken en de halve maan voor het kasteel manifesteren zich als zodanig: opgemetselde, aangescherpte punten in metselwerk waarschijnlijk, die opgevuld en afgevlakt zijn met aarde. (Illustratie 10)

Gebouw C: ouder dan B, zie ook overtrek bouwtekening in vorig hoofdstuk. Versoberde uitvoering ten opzichte van ontwerp, want de plint is komen te vervallen, waardoor de driedeling en daarmee het classicistische element, ondanks de wél aanwezige strakke symmetrie en ingetogen (kroon)lijst, minder sterk ervaren wordt. Waardebepaling: *matig*, want ook sterk aangetast door de verbinding zowel met gebouw B als gebouw I en de toch enigszins saaie werking van de gevel, nog versterkt in samenhang met B en I, gewoon teveel van hetzelfde op een te klein oppervlak
Foto 5: Overzicht C met op de achtergrond B, de luchtbrug, op de voorgrond rechts een puntje van het schuine dak van gebouw D en geheel rechts de houten zijwand met witte ramen van de grote bergingsloods voor nachtgoederen- slaapzakken en tenten- gebouw E.
Foto 6: interieur gebouw C, begane grond, let op identieke draagconstructie- vierkante betonnen stijlen en idem dito lateien- met gebouw B.

Foto 5

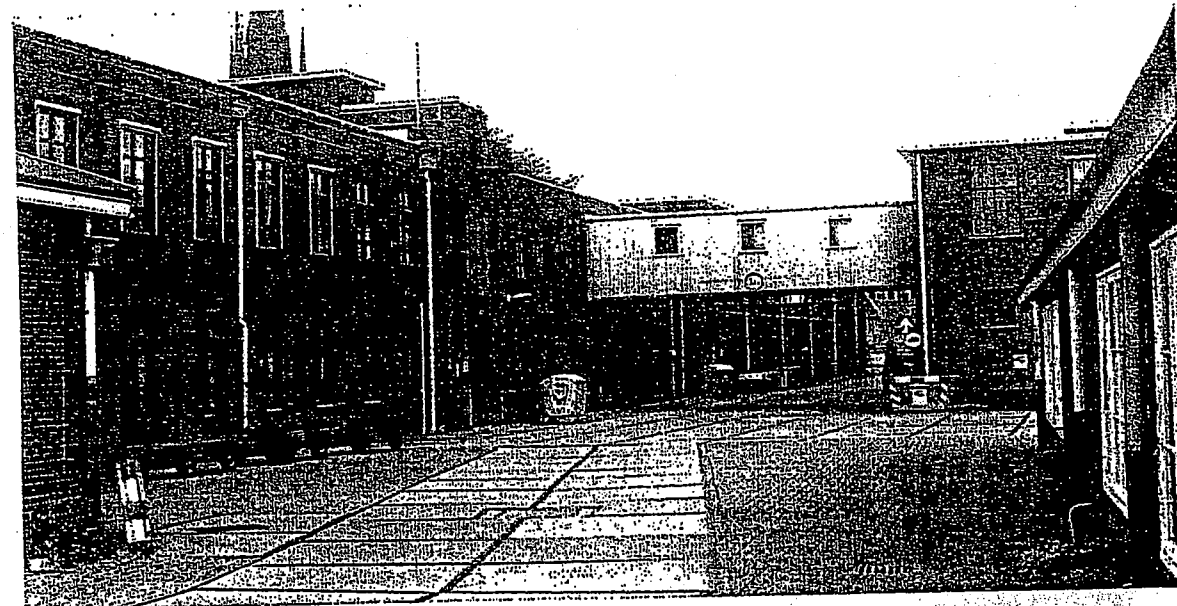

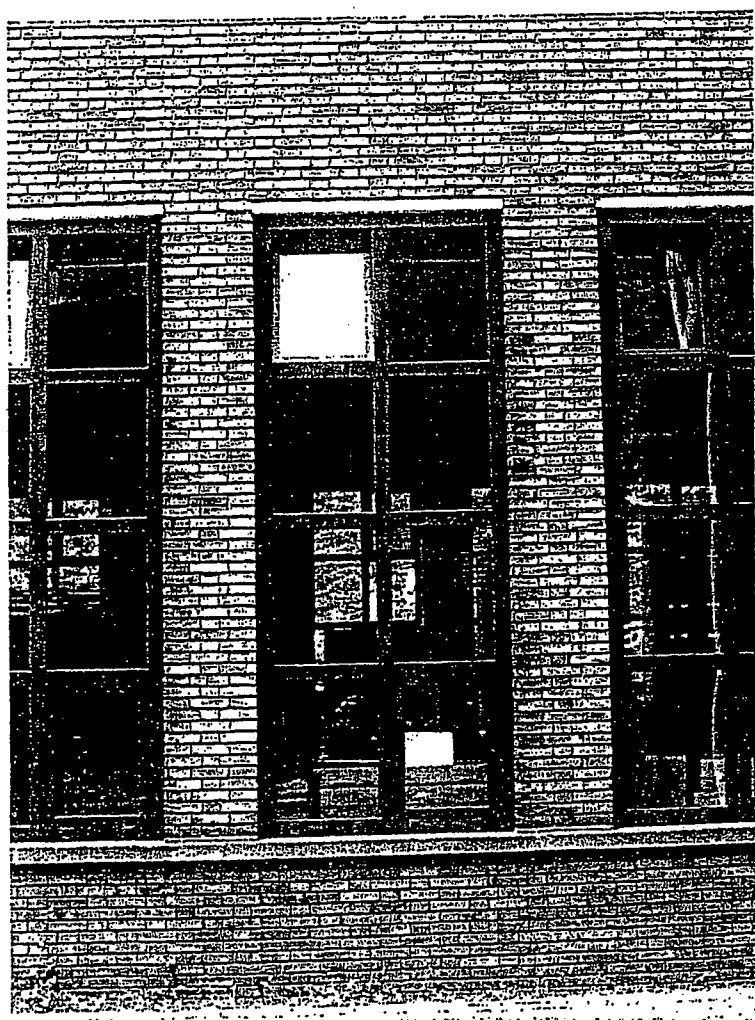
Foto 6

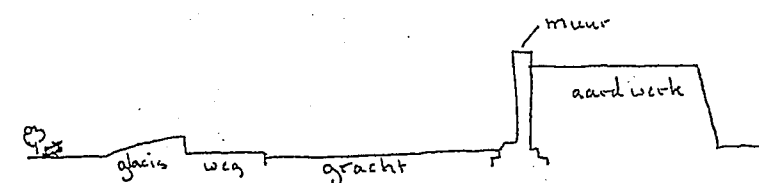
Foto 3

Foto 4

Illustratie 10

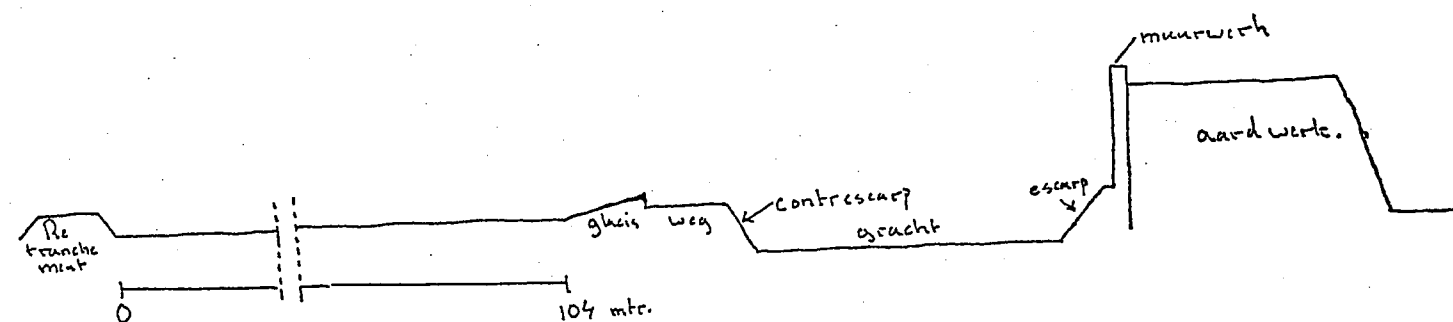

Stadsgracht en -muur in doorsnede 1649
 afgeleid van kaartbeeld Blaeu
 doorsnede over traject Cromwijker poort-kasteel
 schaal 1: 500

In 1678 zien we vervolgens hoe Verwey een retranchement, een aarden voorwal tekent, vooruitgeschoven in het weiland van het vrije schootsveld rond de stad. Zijn kaart vertoont geen schaal aanduiding, maar de afstand van het kasteel tot het molenbolwerk - tot op de dag van vandaag een onwrikbaar gegeven in de Woerdense stedelijke plattegrond - kan als globale basis dienen om de maatvoering/schaal te herleiden.

Als enkele wal, opgemetselde muur of palissade toont het retranchement veel te dun, om in dit tijdperk van steeds zwaarder wordend geschut nog effectief te zijn. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat tussen het retranchement en de buitenrand van de gracht een opvulling met aarde, klei of iets dergelijks heeft plaatsgevonden. Bovendien ontstond zo een verhoogd, vlak terrein dat uitzicht verschafte en de mogelijkheid bood tot het opstellen van de voorste verdedigingslijnes. Een hoogte van anderhalf à twee meter lijkt het meest aannemelijk, want hoog genoeg zonder het vrije zicht vanaf de eigenlijke stadswal te belemmeren. (Illustratie 11)

Illustratie 11

Doorsnede vanaf retranchement tot en met aardewerk 'capitale wal'
 Proeve tot verticale vertaling (doorsnede) kaartbeeld
 Theodoris Verwey 1678
 schaal 1:500
 hoogte retranchement en aardewerk geschat
 Gebaseerd op: zie illustratie 5 pag. 8

De nieuwnederlandse vesting, 1702-ca. 1870: samengesteld, hoger en breder

Voor de herleiding van de doorsnede in deze periode kunnen we over verschillende bronnen beschikken: de kaart van Woerden en de onderhoorige forten uit 1777, die een nauwkeurige weergave geeft van de vlaksgewijze hoogteontwikkeling van de wal, de Kadastrale minuut 1828 met zijn zuivere schaal en de aanvullende gegevens uit het archief van de Contrarolleur Generaal.

Zo is daar de aanbesteding- voor vijfeneenhalf jaar in perioden van telkens een half jaar- van het 'zandpad als van ouds op 's Lands Cingel'.....uit 1758 aan Hendrik Goosen, hij moet dit (opnieuw?) aanleggen, dat zal over de ondergrond gaan, vermoedelijk (rivier)klei en vervolgens bezanden. Hij moet het met andere woorden van een bovenlaag van zand voorzien. Het is niet veel, maar zo zijn we in ieder geval geïnformeerd over het loopvlak van de weg langs het water.¹⁹

Dat die weg maar niet zomaar ongehinderd doorlopend kon worden aangelegd, en dat zelfs de Staten van Holland af en toe moesten wijken voor in een ver verleden opgebouwde rechten, komen we te weten uit de resolutie door hen genomen in 1749. Hierin wordt bepaald dat een stuk land groot 200 Roeden gebruikt mag worden als blekerij.²⁰

Dankzij de gegeven belendingen laat 'de blijkerije' zich exact localiseren. Het is dit stukje land, dat nog zichtbaar is op de kaart van Woerden en de onderhoorige Forten (1777) direct grenzend aan de buitengracht, ten zuiden van het kasteel tussen kwakel en de met bomen beplante, buitenste halve maan. Ook de wasvrouw had en kende haar rechten, geen zandpad maar witte was! Bleken was natuurlijk een economische activiteit, die op geen enkele wijze een belemmering vormde voor het vrije schootsveld, vandaar dat de Staten hier wel een stapje opzij gingen. Voornoemde resolutie benadrukt nog weer eens de vlakheid en leegte van het land buiten de Singel.

In 1756 worden we op de hoogte gesteld van de afwerking van 's Lands Aardewerk, waarvan het onderhoud in twee percelen van verschillende grootte voor zes jaar wordt aanbesteed. Dat aardewerk heeft betrekking op de beide enveloppes, de grote en de kleine, die tesamen de buitenwal vormen, hetgeen onder andere valt af te leiden uit de verschillen in de beloning, respectievelijk f 460,- en f 640,- per jaar.

Blijkbaar maakt de langdurige vrede toch weer wat gemakzuchtig en zuinig. Zo wordt aangegeven de banketten, de aarden weergang achter de wallen, niet vier voeten breed maar slechts twee voeten breed te zanden. Bovendien mogen de borstweringen der binnendossingen 'in deeze Vreedentijd' stijl onderhouden worden met graszoden twee voeten hoog in plaats van daarmee volledig bedekt te moeten zijn. Het gras en het hooi van de aardewerken en zelfs de visserij in de binnen- en buitengracht worden eveneens in twee ongelijke percelen verpacht voor een periode van twaalf jaar.²¹

Het kan geen kwaad bij dit alles nog even in gedachten te nemen, dat het dit 'aardewerk' is dat in het noordoostelijke segment van de grote, zuidelijke enveloppe de kern van het huidige defensie-eiland bergt.

Een goed jaar later lezen we in het verbaal van 2 september dat de kanten van 's Lands Cingel zijn weggespoeld, een bevestiging van onze eerdere veronderstelling, dat de contrescarp was opgebouwd uit glad afgestoken klei of leem en verder niet beschermd werd door een natuur- of bakstenen deklaag.²²

¹⁹ ARA 's-Gravenhage inv. nr 3.01.43 nr 38 verbaal 9 september 1758

²⁰ ARA 's-Gravenhage inv. nr. 3.01.43 nr. 41 fol. 105-106

²¹ ARA 's-Gravenhage inv. nr 3.01.43 nr 38 verbaal 3 april 1756

²² idem nr 38 verbaal 2 september 1757

Foto 1

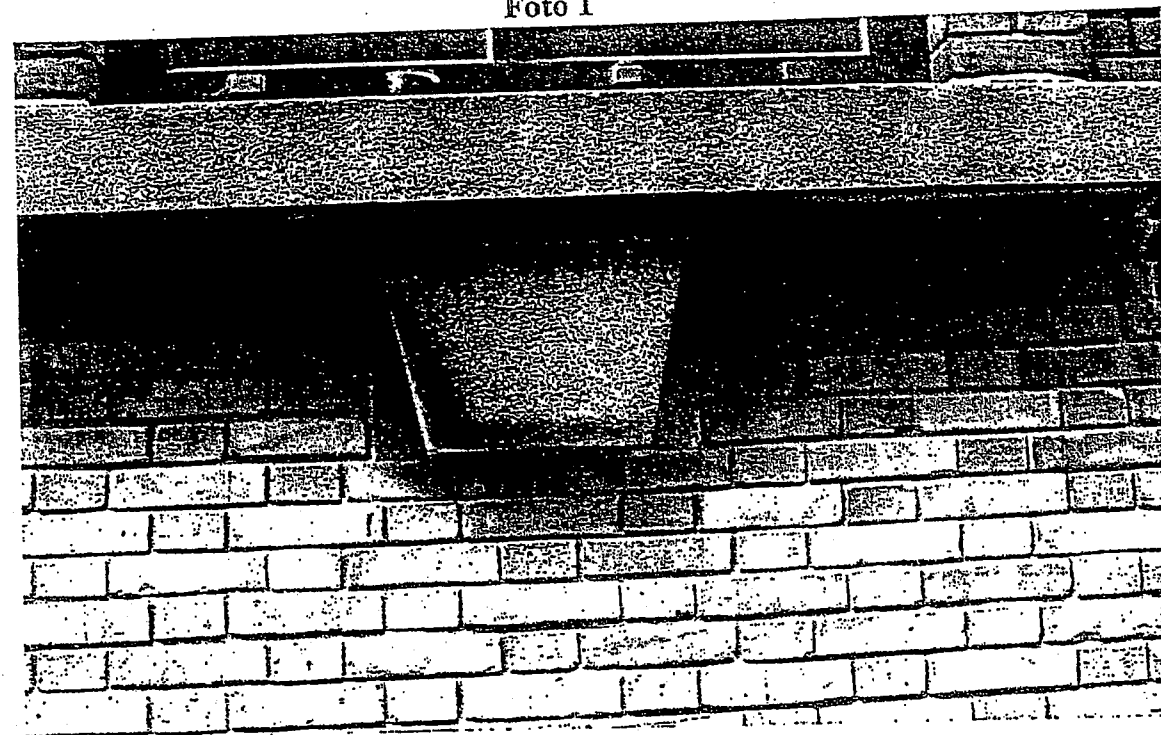

Foto 2

Fotodocumentatie en waardebeoordeling

Inleiding

Om de hierna opgenomen foto's te kunnen maken werd het defensie-eiland twee maal bezocht en wel op 5 februari en 7 juni 2001. Deze bezoeken vonden plaats in overleg met- en dankzij de medewerking van- de heer kapitein H.N. Tessels, Commandant Intendance Kleding Woerden, waarvoor op wij deze plek onze erkentelijkheid uitspreken.

Beide keren zat het weer niet mee, de belichtingsomstandigheden waren ronduit slecht, reden waarom niet alle gebouwen in deze fotodocumentatie zijn opgenomen, voor sommigen was het te donker, terwijl juist op een ander moment er sprake was van laag invallend tegenlicht. Het overgrote deel is echter wel op een of andere wijze vereeuwigd en de lezer krijgt op een of twee uitzonderingen na toch een heel goede indruk van de bebouwing op het eiland. Grote afwezigheid is het kasteel daar dit al in een afzonderlijke publicatie uitvoerig aanbod is gekomen, zie literatuuroverzicht.

Voor de volgorde van presentatie is uitgegaan van de alfabetische rangorde zoals te zien is op illustratie 18.

Deze foto's zijn van een eigen fotonummering voorzien.

Na een beknopte beschrijving volgt direct de waardebeoordeling, die is opgesteld volgens de schaal *nihil, gering, matig, voldoende, ruim voldoende, hoog, zeer hoog*.

Bij deze waardebeoordeling is, voor zover binnen de toch beperkte opzet van een verkenning mogelijk, getracht een combinatie van wegingsfactoren te integreren:

- a kwaliteit van vormgeving en architectonisch ontwerp
- b toegepaste materialen, niveau van vakmanschap en detaillering
- c stedenbouwkundige waarde, plaatsing op het eiland binnen het ensemble alsmede ten opzichte van de omringende stad
- d technisch constructieve aspecten
- e mogelijke zeldzaamheid voor Woerden, provincie Utrecht, Nederland
- f mate van gaafheid waarin het oorspronkelijk ontwerp nog aanwezig/afleesbaar is
- g historische en herinneringswaarde

Fotodocumentatie

Gebouw A: geen foto, het wachthuis van zeer recente datum, in systeembouw vermoedelijk als tijdelijk onderkomen voor de portier, die ook eerdags hier zijn taak beëindigt.

Waardebeoordeling: *nihil*; iedere Nederlandse parkeerplaats of fietsenstalling kent dit soort gebouwen in allerlei soort en grootte en zelfs in Woerden zijn er meerdere aan te wijzen.

Gebouw B: een gebouw in grote steen, 22x9 à 10x 4,5 à 5 en een grotere tienlagen maat dan elders (65 cm.), verdiepte voegen. Stalen ornament op kopse gevel naar gebouw A toe.

Waardebeoordeling: *gering*; utiliteitsbouw in zijn meest sobere vorm. Technisch constructief vermoedelijk zeer solide. Stedenbouwkundig naar Prins Hendrikkade toe neutraal tot licht negatief vanwege het afschermen het eiland ten opzichte van binnenstad, zie ook hierboven.

Foto 1: detail waterslag en draagelement onder raam, let ook op de verdiept liggende voegen.

Foto 2: het interieur begane grond, inname en voorsorteerplaats voor wasserij/kleermakerij.

Foto 3: het interieur eerste verdieping, overzicht kleermakerij in de richting van gebouw C.

Foto 4: ramen eilandzijde, binnenstraat tussen gebouw B/C en I in

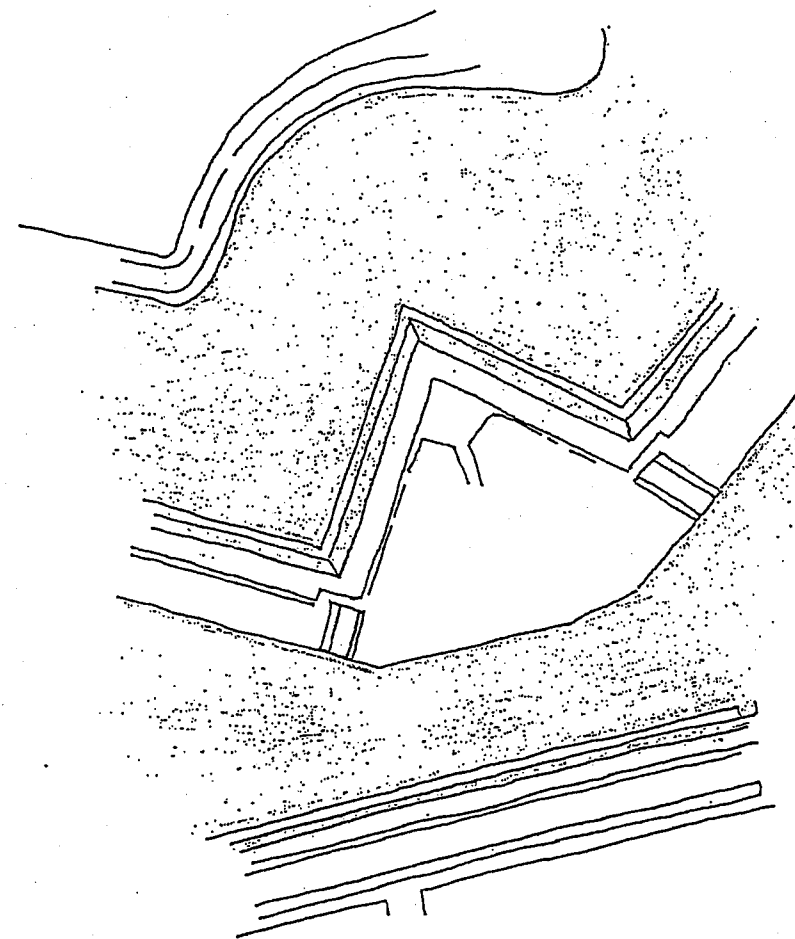
Die deklaag was ook niet nodig, gegeven de meermalen aangehaalde, goede vaste klei in de directe omgeving van Woerden.²³

In de al eerder genoemde memorie van Willem Paan aan Zijne Majesteit²⁴ stelt hij voor de 'capitale wal'- dat is de wal direct om de stad heen, grenzend aan de binnengracht- op te trekken tot 24 voet hoogte op de kruin.

Die wal zal dan toch zeker gedeeltelijk in metselwerk vrij steil opgerezen hebben uit de binnenste Singelgracht. We lezen dat in 1723 het heiwerk onder de rechterfaas, buitenste schuine zijde, van het molenbolwerk wordt aanbesteed. Dit suggereert muurwerk, onder een berg aarde of klei, hoe samenhangend ook, heeft heien geen zin.²⁵

In 1755 wordt het leveren en planten van essen en wilgen op de Singel aanbesteed, de gekapte voorgangers zijn in 1754 openbaar verkocht²⁶ en in 1786 lezen we hoe zelfs het afgekomen snoeihout van de jonge iepen staande op de 'capitaele wal' onder voorwaarden te koop wordt aangeboden. Ook de binnenwal was dus beplant, althans in vrede-tijd.²⁷

Zo bieden deze verspreide, schaarse gegevens, gecombineerd met het kaartmateriaal uit 1777 en 1828 voldoende aanknopingspunten om tot de hier afgebeelde, globale doorsnede te komen ter hoogte van het huidige defensie-eiland. (Illustraties 12 en 13)

Illustratie 12
Bovenaanzicht vestingwerken
(segment kaart Woerden en
onderhoorige Forten 1777)
Fragment ter hoogte van
het Arsenaal
Bewerking op grond van:
Blijdenstijn *Waardevol
Woerden in ontwikkeling*
pag. 79

²³ zie onder andere ARA 's-Gravenhage, inv. nr. 3.01.43 nr 4 consideratie 1689

²⁴ zie : pag. 14, noot 12

²⁵ ARA 's-Gravenhage, inv. nr. 3.01.43 nr. 34 fol. 47 verbaal 7 maart 1723

²⁶ idem nr 38 verbaal 22 augustus 1755

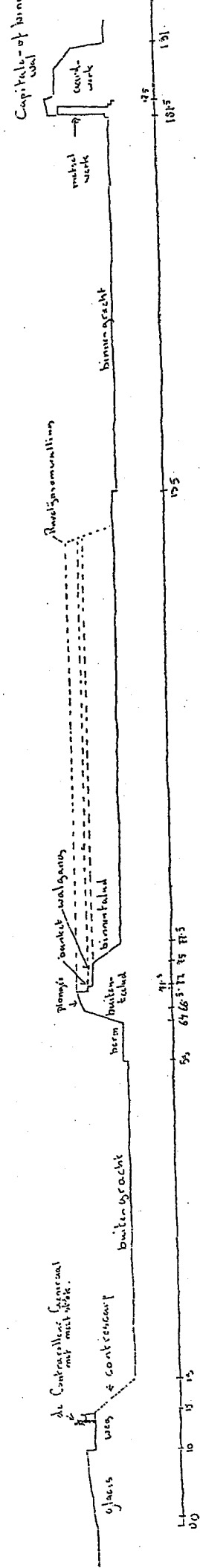
²⁷ idem, nr. 148 verkoopvoorwaarden dd. 30 april 1786

Woerden gefortificeerd

volgens het nieuw-Nederlands systeem, 1702-1840
veronderstelde reconstructie doorsnede, schaal 1:500
terminologie naar Schukking, *Vestingswerken* pag. 102
hellingshoeken glacis, taluds etc afgeteld van het zelfde werk

ook de Contraroller General is op schaal!
Traject: weiland, buitengracht, ravelijn (ter hoogte van voormalige Cromwijker poort)
binnengracht, capitale wal.

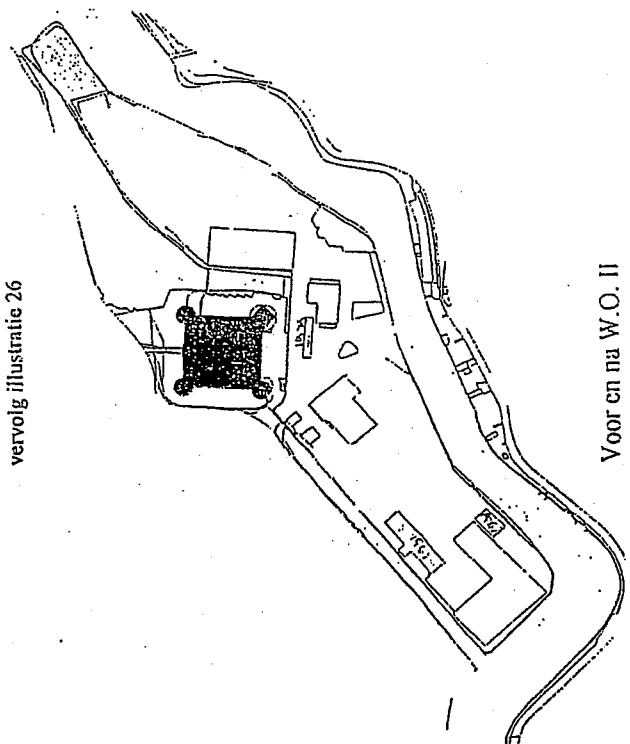
Tot verkrijging van een goede doorsnede is het ravelijn iets verschoven
ten opzichte van de oorspronkelijke positie

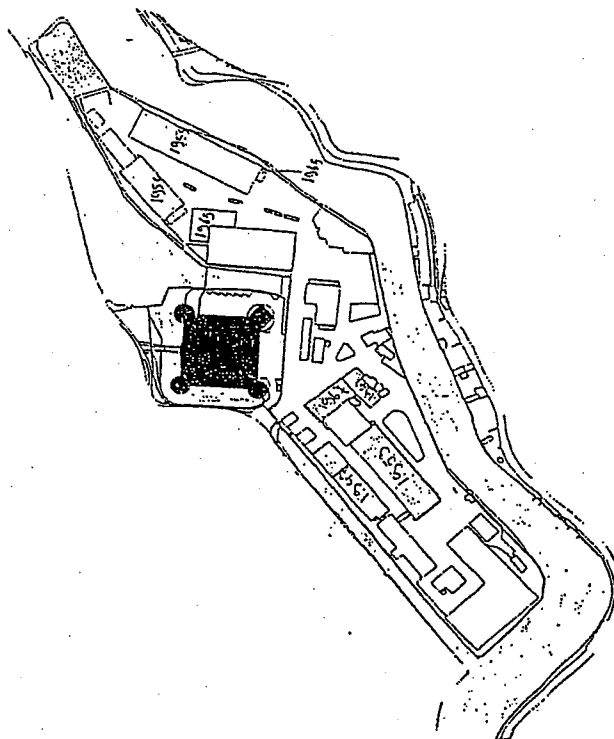
Samenvatting

Nadat het tegenwoordige defensie-eiland via aanplantingen zijn huidige oppervlak grotendeels bereikt heeft, met een mogelijke uitzondering voor de smalle strook land tegenover de Prins Hendrikkade, begint vlak voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog het bebouwen van het eiland.

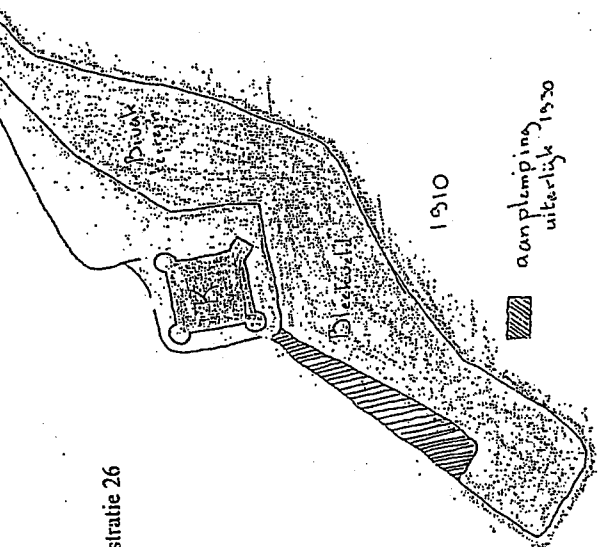
Worden eerst houten gebouwen neergezet, al gauw verrijzen er ook stenen gebouwen, met name de kern van de oude wasserij, die ook nu nog overeind staat.
Er zijn ruwweg twee perioden van verhoogde bouwactiviteit te onderscheiden: in en rond de Eerste Wereldoorlog en vlak na de Tweede Wereldoorlog. Daarna is het voornamelijk een zaak van aanpassen, verbouwen en uitbreiden, waarvoor dan weer enige houten gebouwen van het eerste uur moeten verdwijnen.
Met name in de laatste bebouwingsgolf ontstaan gebouwen met meer dan één bouwlaag en wel voornamelijk evenwijdig gesteld aan de Prins Hendrikkade.

Voor en na W.O. II

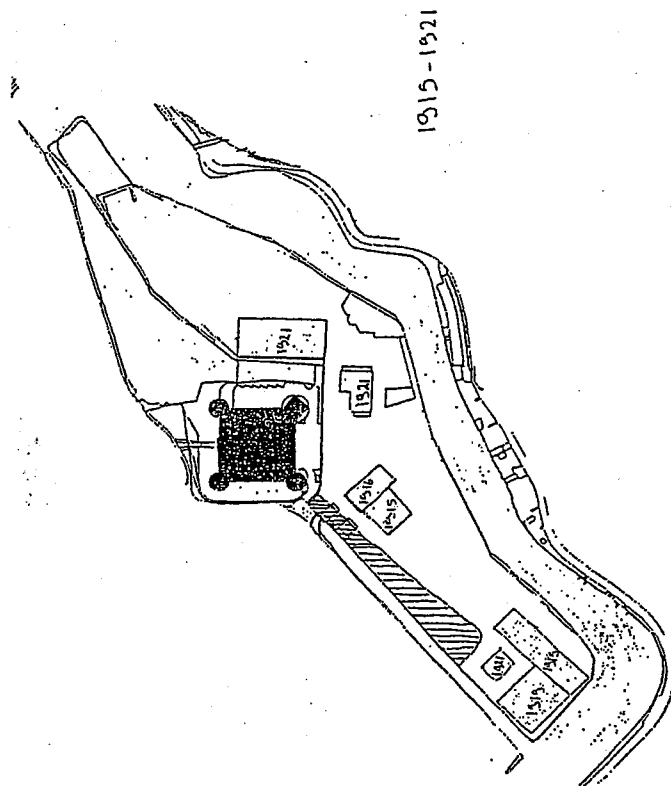

36

Illustratie 26

1910

aanplanting
uitertijk 1920Uitgangssituatie na het slechten der aardwerken
en vervolg: de beide bebouwinggolven

36

Woerden in verbalen een intermezzo²⁷

.....de laatste winter is de borstwering lopend van de 'uijterse poort' tot aan het platte bolwerk 'maar inder haast soo wat geacomodeert als mede op eenige andere plaatsen die van binnen neerschieten'.....nr 39, verbaal 6 juni 1674

'Deze stadt is buijten onderhoudingh gebleven naar het jaar 1673 soo dat wallen bruggens poorten ende verder alles meest is vervallen ende gansch geen amonitie in deselve stadt....' nr. 4 consideratie 1689

'Wanneer sijn majestijt soude gelieven goet te vinden deze post te fortificeeren, op een van de plans onder mij leggende, ofte andersins soodanigh als sijn majestijt soude gelieve te behage soude deze stadt met wijnigh koste ten aansien van andere reets gefortificeerde steden in een conciderabele staat van defentie kunne worden gebracht tot de walle soude men conciderabele breede grachten kunnen maacken dewijl de specie buijte koste van de staat soude worden wegh gehaalt van de steenbackers en pannenbackers langhs de Rhijn....' nr. 4, memorie Contrarolleur Generaal 1692 (onduidelijke jaaraanduiding)

'De fortificatie die reets lecht is tenemaal vervallen en dewijl deze plaats lecht op een voorname pas soude wel vereijsen dat deselve post wiert gefortificeert....' nr. 4 memorie 1693

n.a.v. een bres rechts van de Leidse poort ' maar alzo den opzichter aldaar Joh: de Leeuw sijn memorie & verstand versooopen heeft, &, naa dat ons voorkomt geen zaaken meer aan hem toevertrouwt worden, zoo hebben wij hem verboden, zig met eenige dingen te bemoeien, tot nader ordre....'nr. 34 verbaal 7 juli 1722 fol. 3 verso/4

Otto van Wel betaalt Jan van Oostrum f 9 voor het naar de wal rijden van ...'9 stukken metaal Canon met zijn toebehoren'.....'tot salut van zijn Hoogheid in het doorpasseren na 't Loo....' nr 38, verbaal 7 juli 1749

'Alsnog te betalen aan den kerkenraad van de Lutherse gemeente een somme van f 32.12 wegens de schade gedaan aan hunne kerk door het proberen van 's Lands ijser canon.....en aan Dirk van Havel een somme van 8 gld. tot het weder opmetselen van een hoekmuur van zijne huijsinge, die bij het rijden van het voorsz. canon was om ver gereden.....' nr. 38 verbaal 17 september 1751

Commies Otto van Well krijgt opdracht en toestemming tot aanbesteding van het 'verwen van 15 's Lands affuyten staande op de batterije tot het Ordinair Salut, ende scheuren die inde selve bevonden werden met stopverf aan te stoppen....de schaapsvagten in voorraat met peper te bestroijen en wel invrijven....de pulvertonnetjes van tijd tot tijd te schudden en keren, en de banden die hierdoor zouden kunnen komen aan stukken te springen of onbequaam worden, te doen repareren.....' nr. 38 verbaal 30 augustus 1753

'Wij hebben de twee 's Landts Brandspuijten uit het Magazijn door de Burgerije aldaer doen proberen.....en gelast te betaelen aan voorsz. Burgerije voor een douceur een somme van f 7.10... nr. 38 verbaal 30 augustus 1754

²⁷ ARA 's-Gravenhage, inv. nr. 3.01.43 ingangsnrs./paginering achter citaat

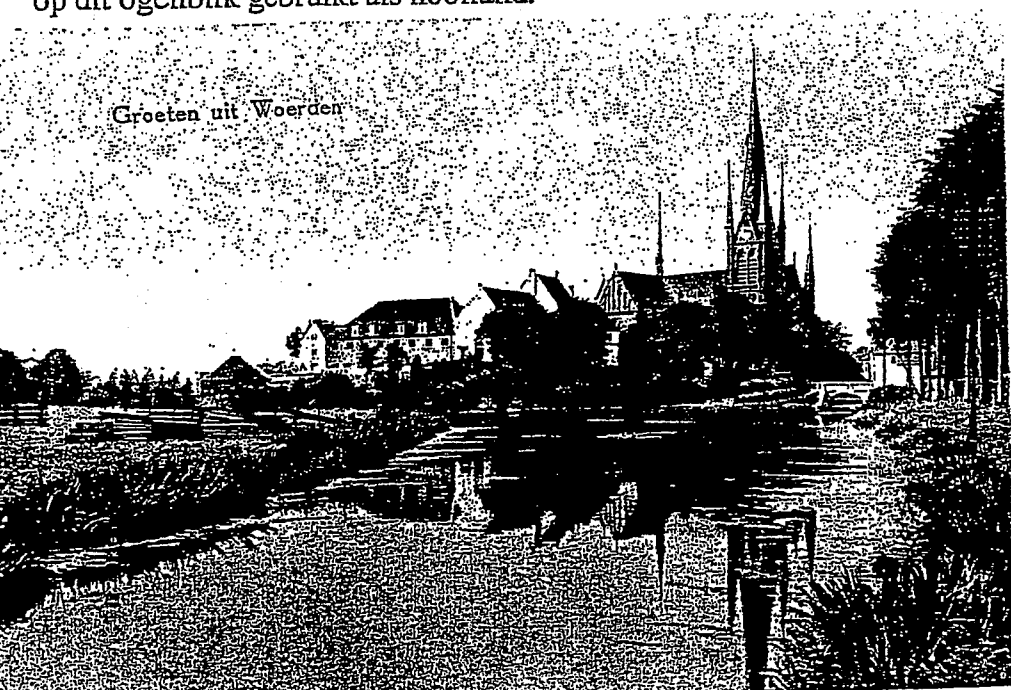
Ontmanteling en vervlakking de periode 1830 tot omstreeks 1910

Inleiding

Het zou nog tot 1874 duren voor Woerden, door het aannemen van de nieuwe Vestingwet zijn status als vestingplaats zou verliezen, maar toch zijn er al direct na de Franse tijd signalen dat het defensieve belang van de stad aan het afnemen is. Voor het noordoostelijk lopend segment van de zuidelijke buitenwal- in aanleg het tegenwoordige defensie-eiland- heeft dit nog niet zozeer gevolgen voor het oppervlak, als wel voor de opbouw en het grondgebruik. Ogenschijnlijk gebeurt er weinig en ook de schriftelijke en cartografische bronnen zijn aanmerkelijk schaarser dan in de periode hiervoor. Toch zal juist deze fase belangrijk blijken te zijn om schoon schip, lees: leeg eiland, te kunnen maken voor de bouwactiviteiten in de vroege twintigste eeuw.

In andere handen: een laag-bij-de-gronds gebruik

Vlak voor de ineenstorting van de oude Republiek, worden we geconfronteerd met een wel heel nederig gebruik van de enveloppe voor de Utrechtse poort; er worden verkoopcondities opgesteld voor de verkoop van afvalhout (!) dat hier ligt opgeslagen.²⁹ Juist gedurende de Franse tijd zelf zwijgen de bronnen, maar al gauw daarna besluit Koning Willem I op 10 september 1825, dat naar aanleiding van berichtgeving door het Departement der Grootmeester der Artillerie het kasteel zal worden ingericht als artillerie-opslagplaats.³⁰ Goed twee jaar later wordt dan onderhands de grote buitenwal, waar ook in aanleg het huidige defensie-eiland deel van uitmaakt, door het rijk aan de gemeente verkocht. De totale oppervlakte is 5 bunder, 65 roe en 90 el (ruim 51.000 vierkante meter) en blijkbaar wordt hij op dit ogenblik gebruikt als hooiland.³¹

Illustratie 14
GAW fotocollectie
map: Oostdam
foto nr 3503
omstreeks 1900:
het eiland als
weiland op de
achtergrond
het kasteel en de
Bonaventurakerk

²⁹ ARA 's-Gravenhage, inv. nr. 148 condities en bepalingen dd. 15 juli 1793

³⁰ Gemeente Archief Woerden (GAW), inventaris Peters nr. 202

³¹ idem, nr. 834 dd. 12 december 1827

Woerden behoorde al vroeg tot de gemeenten, die hun welstandstoezicht hadden uitbesteed, in dit geval aan het Instituut Stad en Landschap (ISL) van Zuid-Holland te Rotterdam. ISL was, bij monde van zijn afgevaardigde voor Woerden dhr. ir. A.M. de Rouville de Meux, helemaal niet te spreken over de kwaliteit van het geleverde ontwerp, die was volgens directeur ir. W.F. Schut van ISL in zijn brief aan de gemeente 'beneden de middelmaat'.⁴⁴ Het ontwerp is al eerder teruggestuurd door ISL, en de gemeente wil nu enkele wijzigingen voorstellen. Nee, is het standpunt van ISL, dit is een dermate zwak ontwerp dat het gewoon de prullenbak in moet.

Tevens wordt de gemeente gewaarschuwd voor boze blikken vanuit de burgerij- die wel meermalen met tekeningen terug is gestuurd- als zelfs maar de schijn zou ontstaan dat Defensie zou worden voorgetrokken!! Ook kan van een dergelijk doorgelaten slecht plan een ernstige precedentwerking voor de toekomst uitgaan. De gemeente mag zich niet verschuilen achter overmacht door het Rijk.

Als het Rijk inderdaad door middel van het uitoefenen van druk dit soort zwakke plannen doorzet, dan zit het Rijk gewoon fout! Het Rijk zelf is er in de eerste plaats, ook in morele en ethische zin, verantwoordelijk voor dat het '...wanneer voor dat (belasting)geld grote gebouwen worden gesticht, deze gebouwen een behoorlijke verzorging geeft, zodat inderdaad de hoogste instantie des lands op dit gebied goed voorgeaat en de meestentijds zuur verdiende penningen niet besteed worden aan wat in een of ander opzicht de toets van een redelijke kritiek niet kan doorstaan.' Einde citaat.

Ook ISL wordt wel eens van partijdigheid beschuldigd, via de geruchtenmolen, maar wijst deze praatjes als 'laster' van de hand. Er moet toch echt een beter plan komen, of nog ingrijpender: de Genie zou eens een echte- 'meer bevoegd' lezen we in de brief- architect in dienst moeten nemen!

He gebouw (I) is er uiteindelijk wel gekomen, maar wie het vandaag observeert en doorwandelt- zie de fotodocumentatie en waardebeoordeling hierna volgend- kan zich bij het standpunt van ISL toch wel wat voorstellen.

In 1954 worden dan de lange, lage loods en met het rondlopend dak, van fusée céramique,⁴⁵ aan de Singel tegenover het station en tegenover het kasteel, neergezet. ⁴⁶ In 1965 krijgt de loods tegenover het station een kleine aanbouw, terwijl dan de zijgevel wordt heringedeeld om een grote inrijdeur, voor transportdoeleinden aan te brengen.⁴⁷ In 1976 wordt dan de verbindingsbrug tussen gebouw C en I aangericht (GAW verg. nr 5320) en een jaar later worden gebouw B en C op gelijke wijze verbonden. (GAW verg. nr. 5476) Met deze twee bescheiden, maar wel in het oog lopende toevoegingen, heeft de ontwikkeling op het eiland dan het beeld bereikt dat in 2001 aanwezig is. (Illustratie 26)

⁴⁴ idem, nr 1429 brief dhr Schut dd 28 augustus 1948 blz. 2

⁴⁵ fusée céramique: aardewerken pijpjes ingebed in beton, oud procédé (Byzantijns)

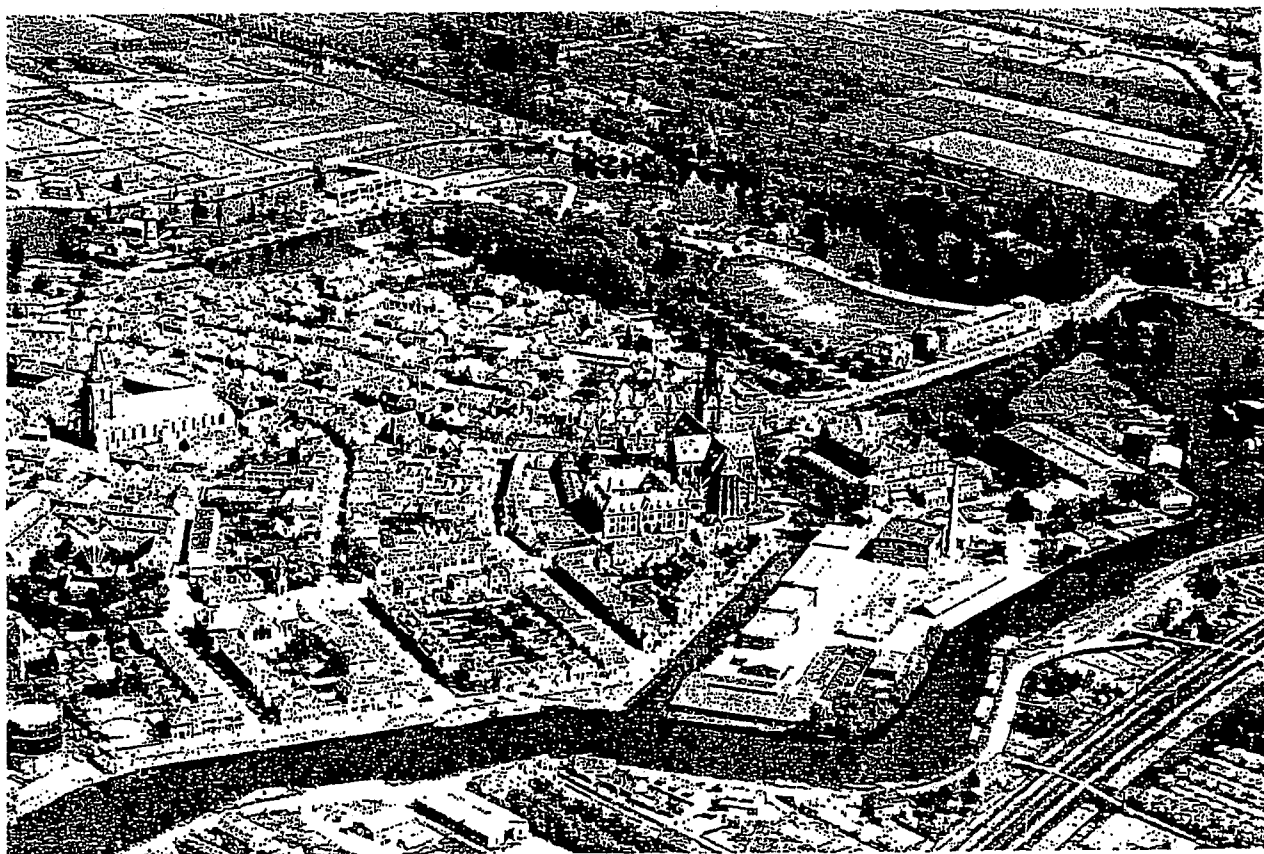
⁴⁶ GAW archief bouwvergunningen nr 3062 dd. 17 december 1954

⁴⁷ idem nr. 3061 1965-'67

Uitbreiden, aanpassen en verbouwen: 1945-2001

In 1947 krijgt de chemische wasserij, het gebouw met het zaagtanddak, een uitbreiding met een plat dak.⁴³ In datzelfde jaar wordt dan ook de grote schoorsteen gebouwd, die tot op de dag van vandaag zo'n karakteristiek onderdeel van de eilandbebouwing uitmaakt. Tegelijkertijd verrijst ook gebouw I, met op de eerste verdieping de werkruimte van de Commandant Intendance Kleding. Dit gebouw wordt vastgebouwd aan de oude wasserij, die nog van voor de Eerste Wereldoorlog dateert. De nieuwbouw van dit grote gebouw zal geruime tijd worden opgehouden. We zien dat bevoorbeeld ook op de luchtfoto uit 1952, of kort daarvoor genomen, het gebouw staat er dan nog niet (en let ook even op de sindsdien verdwenen lage, houten loods tussen dat gebouw en de buitengracht). (Illustratie 25)

Illustratie 25

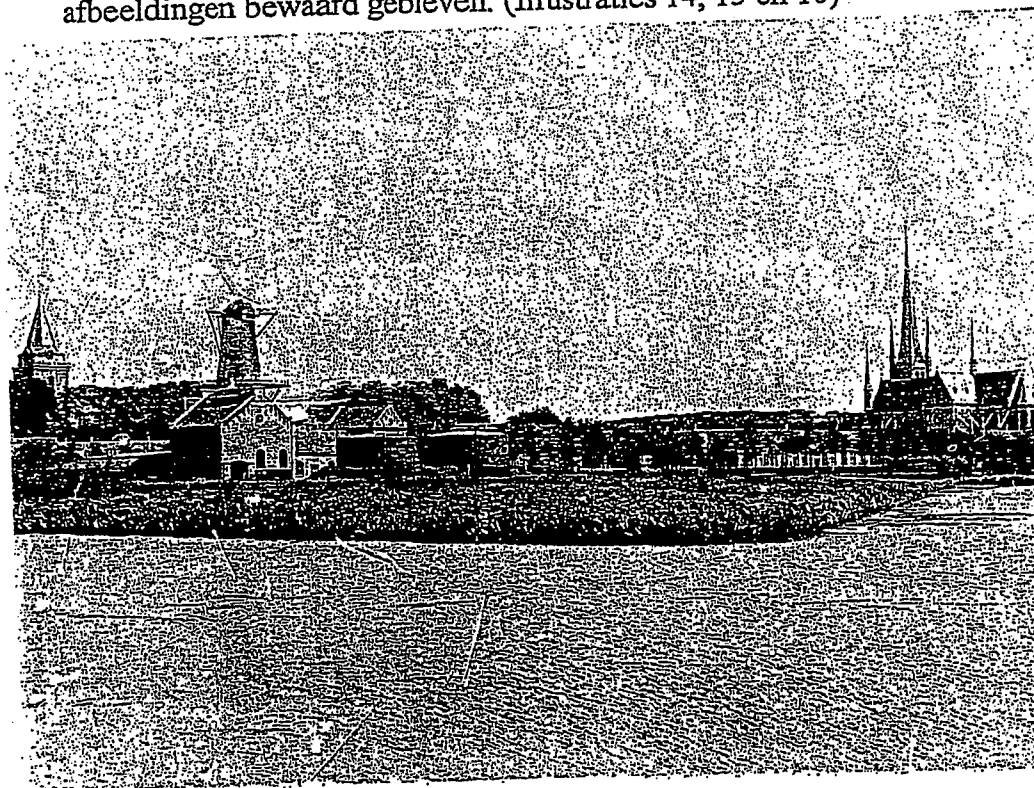

Woerden met het defensie-eiland vanuit de lucht
1950/51
Overgenomen uit: *De stad Woerden* pag. 6
door: C.J. van Helvoort
Hilversum 1952

De kadastrale opmeters en de door hen genoteerde bestemmingen in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel geven zelfs de oppervlaktematen van de binnengracht, 7 bunder, 84 roe en 80 el (71283 mtr.²) en van de buitengracht: 13 bunder, 79 roe.³² Dit zal ongetwijfeld samenhangen met de (voorgenomen of reeds geëffectueerde?) verhuur van het visrecht in de grachten, waarvan we bijna 20 jaar later een vermelding vinden.³³ Daar is dan overigens elf jaar eerder het gedeeltelijk slechten van de grote buitenwal door aannemer Jan Blonk aan voorafgegaan. Dit zal voornamelijk neergekomen zijn op het vewijderen van grote massa's klei en aarde en het uitvlakken van het vrij komend oppervlak.³⁴ Dan ligt Woerden onverdedigd en de tot eiland gedegradeerde, grote buitenwal gereed om als hooiland, schapenwei of iets dergelijks verhuurd te worden, hetgeen dan ook in 1847 zijn beslag krijgt.³⁵ In 1870 werpt dan de geleidelijke vergroting van het oppervlak zijn schaduw vooruit met de eerste aanplemping in de grote binnengracht bij de tuin van het kasteel.³⁶

Samenvatting

De ontwikkeling met betrekking tot de grote, zuidelijk van de stad gelegen buitenwal, waarin als noordoostelijk gericht segment het huidige defensie-eiland besloten ligt heeft allereerst betrekking op de eigendomsverhoudingen: de gemeente wordt eigenaar in 1827. Vervolgens vindt verwijdering van de aarden wallen plaats en krijgt het aldus ontstane, vlakke eiland een agrarische bestemming. Van deze overgangssituatie zijn uit het begin van de twintigste eeuw enkele fraaie afbeeldingen bewaard gebleven. (Illustraties 14, 15 en 16)

Illustratie 15
GAW fotocollectie
map
Pr.Hendrikkade
foto 263
koolveld op
buitenwal
voor het
molenbolwerk
rechts op de achter-
grond de kazerne en
de Bonaventura

³² idem, Kadastrale minuut en OAT 1828-32.

³³ idem, inv. nr. 835 dd. 17 juni 1851

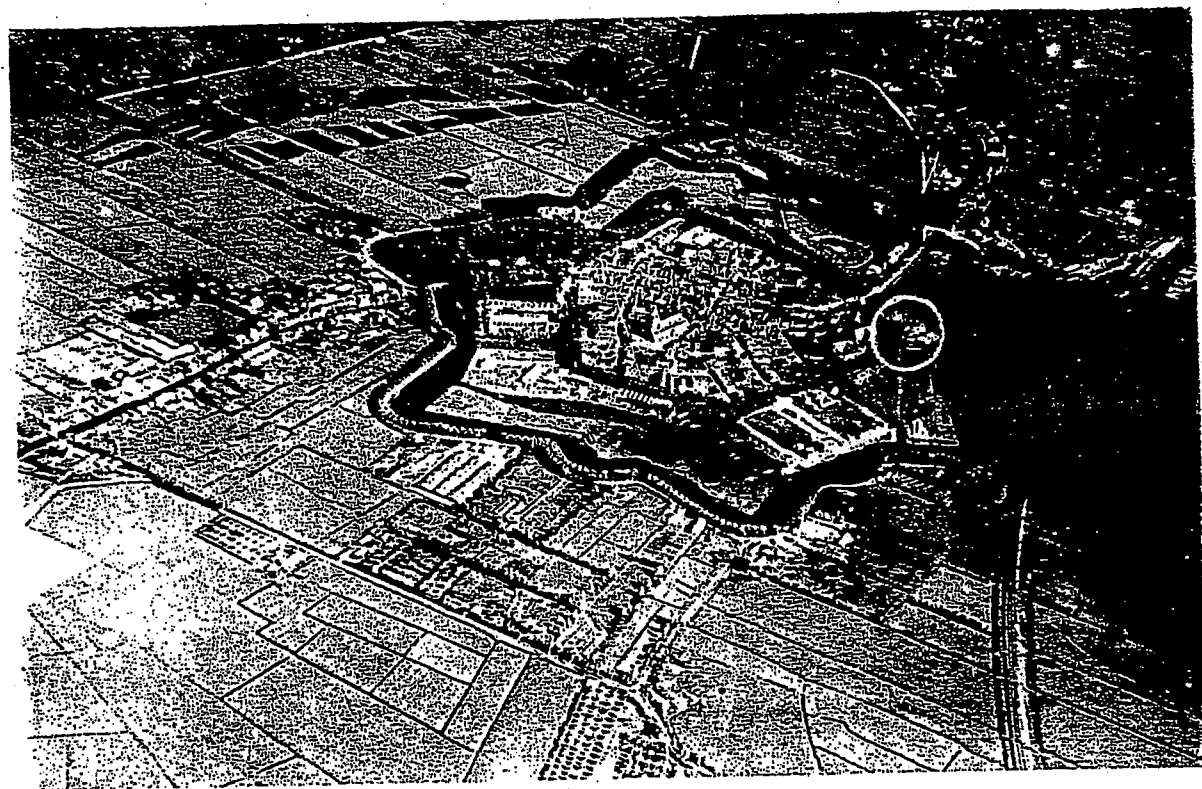
³⁴ idem, inv. nr. 873 dd. 22 september 1840

³⁵ idem, inv. nr. 835 verhuur in 3 percelen dd. 27 april 1847

³⁶ Gemeente Archief Woerden, inventaris Peters, nr. 859 dd. 13 juni 1870

⁴³ GAW archief bouwvergunningen nr. 5320, juli-augustus 1947

Illustratie 16

Woerden vanuit de lucht
het afgevlakte segment van de grote buitenwal
(traject molenbolwerk-kruithuisbolwerk)
als wei- of hooiland in gebruik is goed zichtbaar.
Het kasteel is wit omcirkeld
Fotocollectie GAW
map luchtfoto's nr. 2858
na 1918

Illustratie 24

Magazijn, gebouw C
GAW archief bouwvergunningen nr. 1429
dd 18 december 1931
schaal 1:100
overtrek onderbroken gevelsegment eilandzijde door auteur
van blauwdruk

Dat inmiddels onze krijgsmacht zich meer gemotoriseerd ging verplaatsen komen we te weten via de aanvraag voor de bouw van de garage op 13 september 1938.⁴¹
Ook de electrificatie deed zijn intrede en maakte de bouw van een extra zwaar uitgevoerde, elektrische centrale noodzakelijk in 1939.⁴²

⁴¹ idem, nr. 3053

⁴² idem, nr. 3054 dd. 15 juli 1939

Illustratie 23

De was-, spoel- en sorteerinrichting
GAW archief bouwvergunningen nr 3061
1967

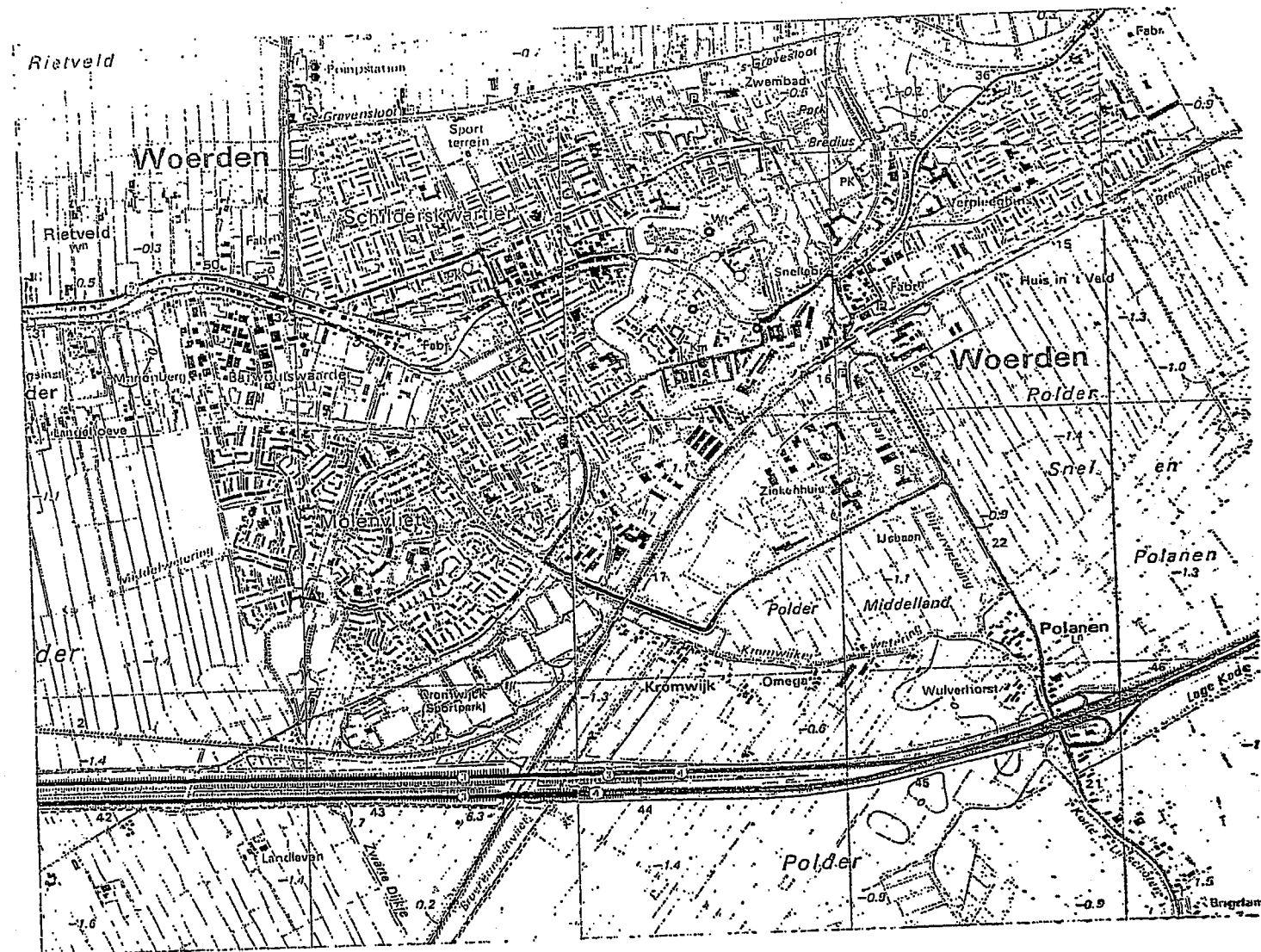
overtrek door auteur op helft grootte origineel
belijning nog bestaande waterrij als contour

Het bouwen van houten loodsen gaat na de Eerste Wereldoorlog gewoon door, ook wordt in 1921 de chemische wasserij gebouwd. Hij verkrijgt zijn werkwater via de terreinwaterleiding die lag er dus blijkbaar al- en mag zijn afvoerwater via ijzeraarden buizen in de zuid-Singelgracht lozen.

In het dieptepunt van de crisistijd, we schrijven 1931, uit defensie het voornemen een magazijn langs de gracht tegenover de Prins Hendrikkade te willen bouwen. Het is het gebouw dat vandaag de dag als C te boek staat (zie illustratie 18). In het door ons onderzochte segment van het Woerdens gemeentearchief zijn wij geen indicatie tegengekomen van een noordelijke aanplemping van de voormalige buitenwal, in de binnengracht tegenover de Prins Hendrikkade, maar dit gebouw verschaft in ieder geval een uiterste datering voor deze vergroting van het eilandoppervlak.⁴⁰

Het moet worden toegegeven, dat men deze keer met de strak symmetrische opzet en de zeer eenvoudige klassieke indeling in drieën van de gevel- plint, fries, kroonlijst- dit magazijn wel dat kleine beetje meer heeft willen meegeven, dat de vele andere gebouwen op dit eiland ontberen. (Illustratie 24)

Illustratie 17

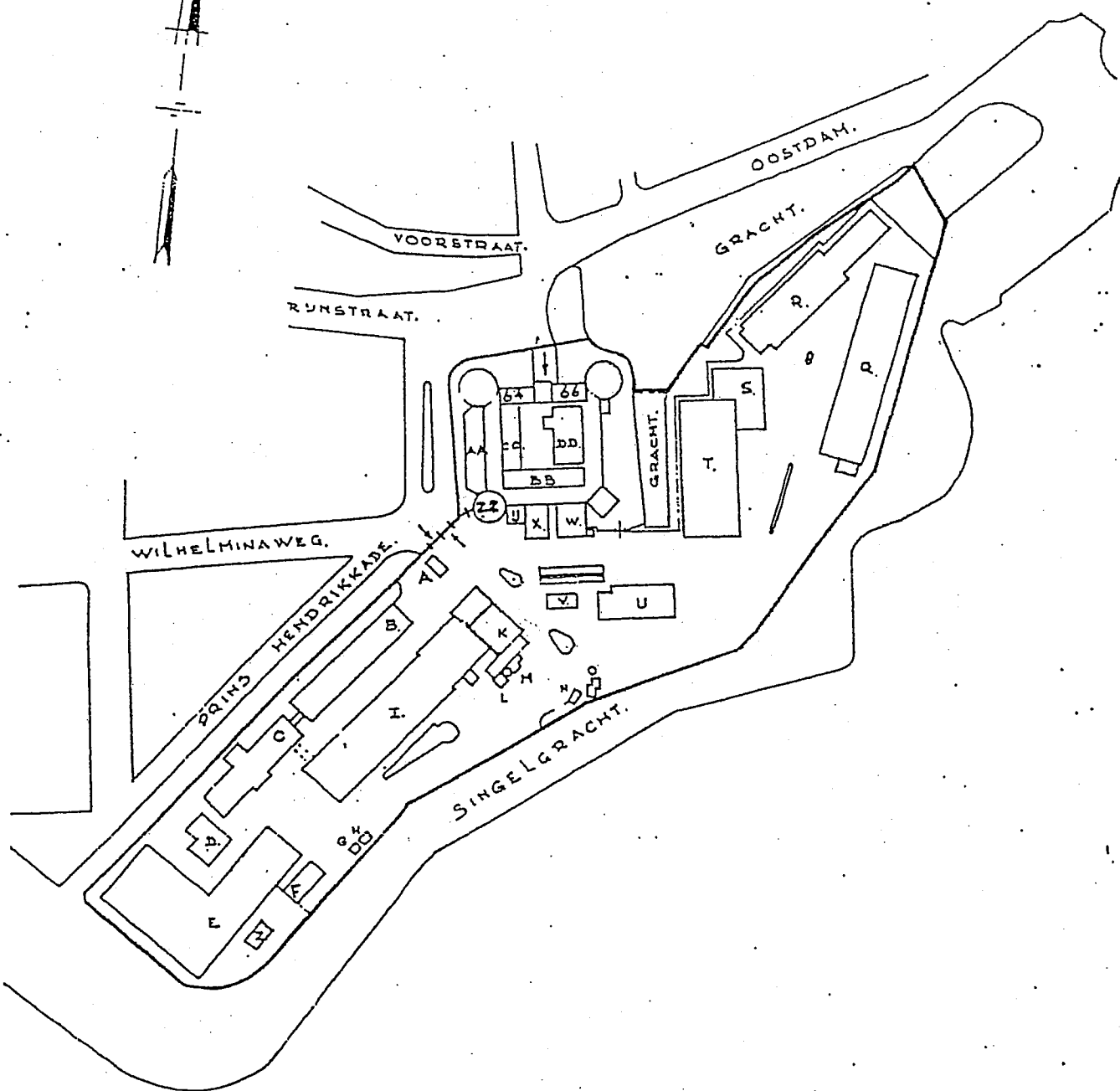
Woerden en omgeving
1990

kaart: Topografische Dienst, Emmen
schaal 1:25.000
overgenomen uit:
Grote Provinciale Atlas 1:25.000
deel Zuid-Holland, pag. 45-46
Groningen 1990

⁴⁰ GAW, archief bouwvergunningen nr. 1429 dd. 18 december 1931

Illustratie 18

Beschikbaar gesteld door
kapitein H.N. Tessels
Commandant Intendance Kleding
Woerden dd. 5 februari 2001

GEBOUWENCOMPLEX, RINNSTRAAT 66, WOERDEN.	
E. A. SCHAAP 's-GRAVENHAGE.	
SCHAAL 1:2500.	
Het defensie-eiland, eindbeeld 1970 voor restauratie kasteel	OBJECT. NR. 31 G/B.

Illustratie 22

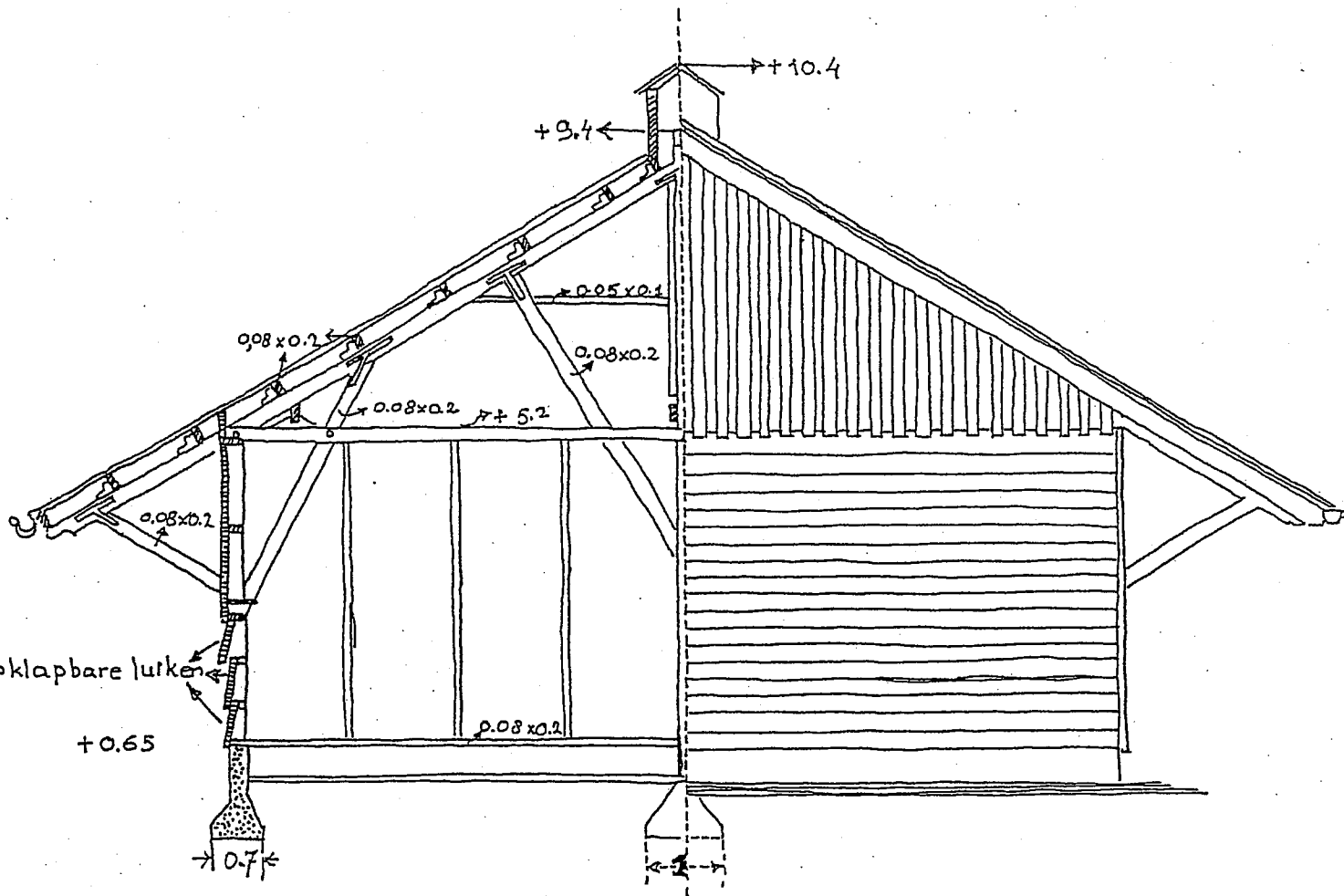

Rustende militairen voor wagenloodsen
GAW fotocollectie
map Wilhelminaweg nr. 3489

Overigens buiten het bestek van dit onderzoek vallend, want elders al besproken, worden er tussen de twee wereldoorlogen ook allerlei werkplaatsjes en bergingen tegen het kasteel aangezet. Vooral aan de zuidzijde- de kant van het eiland- ontstaat een ware woekering van op- en aanbouwsels, die allemaal weer het veld zullen moeten ruimen als het kasteel in de tachtiger jaren van de vorige eeuw gerestaureerd wordt.³⁸ Dat men- ongetwijfeld ook om allerlei teken- en ontwerpkosten uit te sparen- niet vies was van herhaling en veel van hetzelfde wordt bewezen door de bouwvergunning nr. 385, die in najaar 1915 wordt afgegeven. Het gaat om een loods tot het berging, van drogen wordt niet gerept, van tenten en dekens. Bouw- en constructiewijze zijn vrijwel identiek aan die van nr. 346 alleen de ketel en het warmwater-circulatiesysteem ontbreken. In deember van dat jaar verschijnt dan de vergunningaanvraag (GAW vergunningaanvraag nr. 391) voor het eerste stenen gebouw: een stoomketelhuis, annex kolenberging. Het gaat hier niet om een stoommachine voor aandrijving van een of andere machine, maar louter om een ketel die stoom moest leveren voor het reinigingsproces van de kleding. Weer ruim een half jaar later wordt dan het verzoek ingediend tot het mogen optrekken van een eveneens stenen was-, spoel- en sorteerinrichting.³⁹ Er zijn in dit dossier geen tekeningen bewaard gebleven, maar wel als in 1967 deze drie onderdelen plaats moeten maken voor het nieuwe en nu nog bestaande ketelhuis komen we de gebouwen tegen als mangaanrode tekening 'bestaande toestand'. (Illustratie 23)

³⁸ zie: Verweij, Dolfin, Vroman, *Het kasteel te Woerden.....*, Woerden 1989
³⁹ GAW, archief bouwvergunningen nr. 414, dd 26 juli 1916

Illustratie 21

Droogloods

GAW archief bouwvergunningen nr. 3052

dd. 21 juni 1938

overtrek vanaf blauwdruk door auteur

overtrek op ware grootte van origineel

schaal 1:100, maten in meters

Het zal de militairen op illustratie 22 een zorg geweest zijn, zo lang ten tijde van oorlogsdreiging en mobilisatie alles maar droog en schoon was. Het is overigens de vraag of deze wagenloodsen op het eiland stonden of meer in de buurt van het Arsenaal of de Kazerne, daar er met betrekking tot het eiland geen enkele bouwvergunningaanvraag voor een wagenloods te vinden is.

Aanplempen en bebouwen
periode 1910-2001

Inleiding

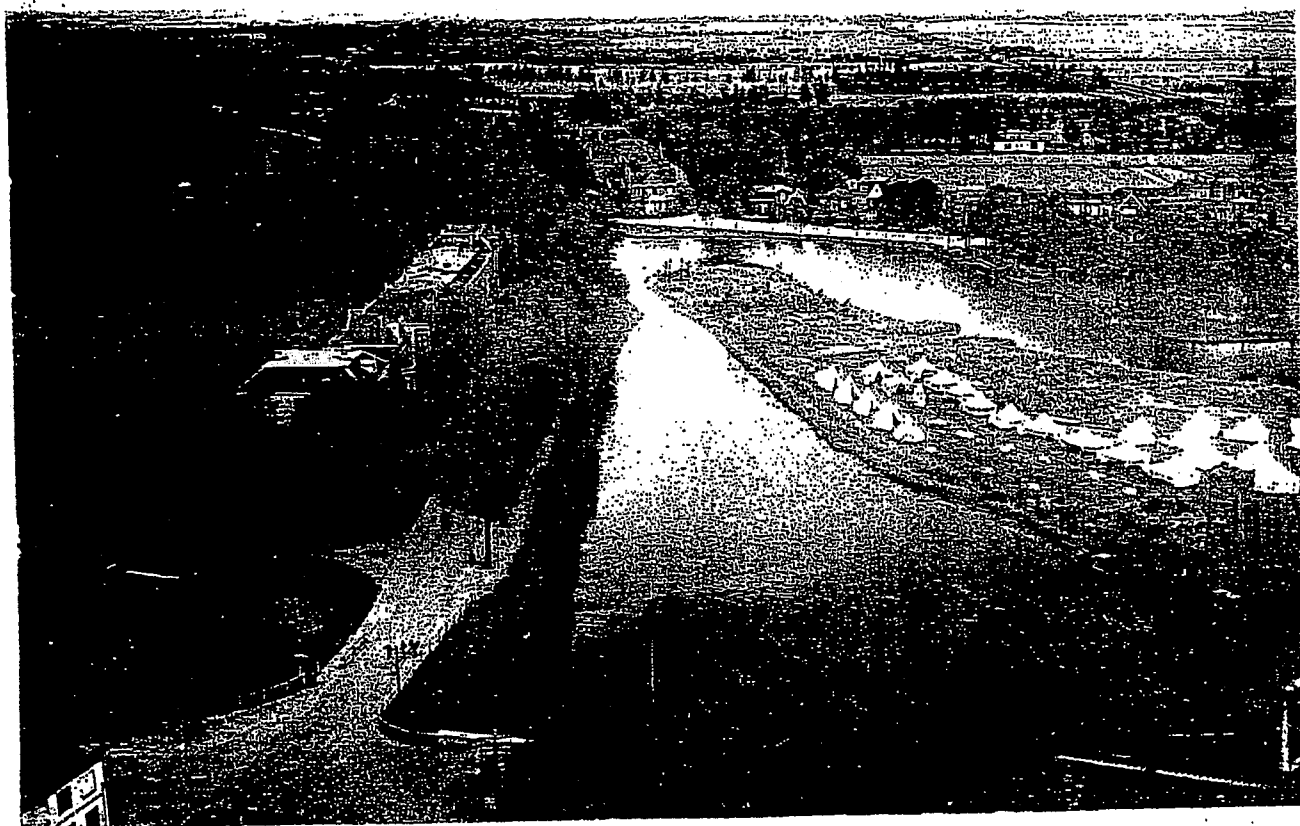
De topografische kaart (Illustratie 17) laat wel een totaal ander beeld zien dan de oude luchtfoto op de pagina daarvoor (Illustratie 16). Woerden lag kort voor of na de Eerste Wereldoorlog nog geheel ingebed in het vlakke, lege land, waar men vanaf de stadswal rond het laat-middeleeuwse Woerden ook al overheen keek. In 1990 is niet alleen de binnenstad vergroot door het dempen van de laatste stukken binnengracht en het binnen de stedelijke plattegrond trekken van de grote buitenwal, ook het omringende platteland is vooral naar het noordwesten toe volgebouwd. Het trotse Woerden van Van Nottelen maakt misschien nog maar 15 % uit van het totale stedelijke grondgebied. De Rijn, eens levensader van de stad is nu gedempt. Het defensie-eiland is duidelijk zichtbaar en met een aantal langwerpige gebouwen bebouwd. De ontwikkeling die tot dit eindbeeld geleid heeft, zie ook illustratie 18, is het onderwerp van dit hoofdstuk. Voor informatie kon worden teruggegrepen op de vele bouwvergunningen en andere toepasselijke documenten in het Woerdens gemeente-archief, onderdeel van het streekarchief 'Rijnstreek'.

Eerst een groter oppervlak

In het Woerdens gemeente-archief berust een plankaart waarop het proces, de aanpak van aanplemping en verkleining van het wateroppervlak van de buitengracht in beeld is gebracht.³⁷ De kaart dateert uit 1910, een bewijs dat op dat moment het grote dempen nog moest beginnen. De methode was even simpel als doeltreffend; indachtig Jessaja 40:4 besloten Woerdens vroege vadersen gewoon recht te maken wat krom was. Het naar buiten uitlobbend verloop van de Singelgracht werd bijna cirkelvormig genormaliseerd en de scherpe inkepingen van de stergewijs uitpuntende buitenwal werden opgevuld. Een gladde oplossing, letterlijk en figuurlijk. Actiegroepen bestonden nog niet, de Bond Heemschut moest nog worden opgericht. Ook het defensie-eiland profiteerde hier van mee, met name aan de buitenzijde. Uiteindelijk zou ook de nog ruime binnengracht voorlangs de Prins Hendrikkade grotendeels worden gedempt, waardoor hier later gebouw B en C konden verrijzen. Maar voor het zover was zou Defensie, inmiddels weer eigenaar van het eiland, een aantal meer vergankelijke gebouwen in hout op het eiland laten verrijzen, waarvan er zelfs enkelen tot op de dag van vandaag gespaard bleven. Nog tijdelijker werd op deze bouwsels vooruit gelopen met een tentenkamp, op de gevoelige plaat vastgelegd vanuit het kasteel. (Illustratie 19)

³⁷ zie Blijdenstijn, *Waardvol Woerden*.....blz. 54

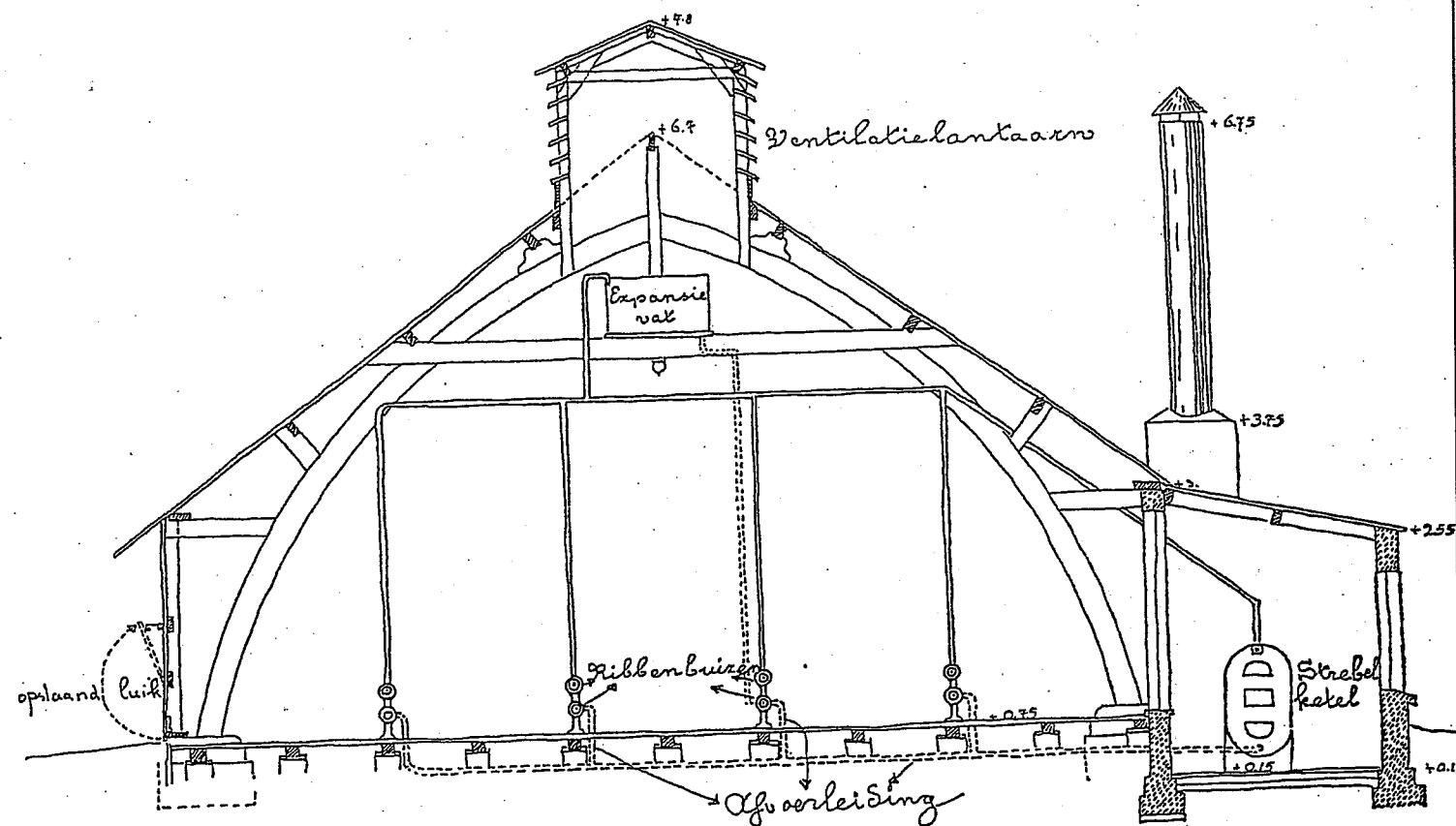
Illustratie 19

Omstreeks 1920
Bivak op een onbebouwd en onbeschoeid eiland
GAW fotocollectie, map Oostdam
foto nr. 778

Dat evenwel ook die al meer permanente, maar in onze ogen toch eenvoudige, gebouwen zuiver gericht op het uitbouwen van het kledingbeheer der krijgsmacht een zekere schoonheid en schilderachtigheid bezaten wordt wellicht aangetoond door bijgaande overtrek van een tekening uit het archief bouwvergunningen van Woerden. (Illustratie 20)

Illustratie 20

Drooginrichting
GAW archief bouwvergunningen nr. 361
dd. 19 maart 1915
overtrek van blauwdruk door auteur
origineel schaal 1:50 (niet maatzuiver)
overtrek een half maal verkleind, maten in meters

Het was een flinke loods, hij werd door middel van deze vergunning met 12,5 meter verlengd tot op ruim 48 meter. Als naklank van het 'laag bij de gronds' gebruik van het eiland wordt het overigens in deze tijd steeds aangeduid als 'het Bleekveld'. Een trotse buitenwal kan diep zinken, inderdaad.

Het bouwen in hout zou enkele decennia doorgaan, tot vlak voor de tweede wereldoorlog zelfs, getuige de tekening van een droogloods uit 1938. Wel opvallend is het dat hier geen buizenstelsel is ingetekend en dat een ketel ontbreekt. Zou het textiel in deze loods wellicht via natuurlijke ventilatie gedoogd zijn, dankzij de trek door de open luiken en de bescheiden lantaarn op het dak? (Illustratie 21)